

Feministisk rettsfilosofi

Eva-Maria Svensson

12.1 Innledning

Innenfor faget rettsfilosofi studeres generelle spørsmål som ikke er knyttet til et bestemt rettsområde. Det dreier seg om grunnleggende rettsfilosofiske spørsmål som hva retten er, hvordan retten kan legitimeres, om den nåværende retten kan kritiseres, og i tilfelle på hvilket grunnlag, og om hvordan vi får kunnskap om retten. Spørsmålene som stilles, kan besvares på ulike måter. Hvilke svar som gis, har betydning for synet på juristens og rettens rolle i samfunnet. Det kan for eksempel dreie seg om hvordan retten kan endres, og av hvem – av den lovgivende forsamlingen eller gjennom rettsanvendelsen. Videre kan det handle om rettskildenes betydning og i hvilken grad de skal, bør eller kan følges. Spørsmål om hvorfor vi bør følge retten, og hvordan retten forholder seg til demokratiske verdier og individets rettigheter med videre, behandles også. Dagens rettstenkning er preget av tidligere rettstenkning; de samme spørsmålene går igjen i ulike tradisjoner, men kompletteres også med nye spørsmål, som i sin tur kan få ulike svar.

12.1.1 Flere rettsfilosofiske retninger

Det finnes en rekke rettsfilosofiske retninger, som er forskjellige både når det gjelder hvilke spørsmål som stilles og hvordan de besvares. Det er

Sitering: Svensson, E.-M. (2022). Feministisk rettsfilosofi. I I. Ikdahl, A. Hellum, J. Asland, H. Bruserud, M. A. Hjort, B. G. Jonassen og M.-L. Skilbrei (red.), *Kjønn og rett: Kvinne-, kjønns- og likestillingsspektiver i jusstudiet* (Kap. 12, s. 313–360). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.164.ch12>

Lisens: CC BY-NC-ND 4.0

vanlig å dele inn rettsfilosofien i en analytisk, en normativ og en kritisk retning.¹ Den analytiske retningen er først og fremst rettet mot det første spørsmålet, som går ut på å definere hva retten er, og hva som skiller retten fra moralen og andre normsystemer. Den har således et indre perspektiv. Normativ rettsfilosofi er særlig rettet mot spørsmålet om rettens normative grunnlag, for eksempel at retten bør kunne kritiseres ut fra en idé om hva rettferdighet er. Filosof og jusprofessor Martha Nussbaum og filosofiprofessor John Rawls er eksempler på filosofer som har bidratt med slike teorier, som har stor relevans for rettsvitenskapen.² Den kritiske retningen innenfor rettsfilosofi utfordrer grensene for de to førstnevnte. Den plasserer retten i en samfunnskontekst og synliggjør retten som maktorden. Det betyr at det relevante spørsmålet ikke er hva retten er, men snarere hva den *gjør*. Kunnskap om retten betraktes som sosialt konstruert, og spørsmålet om hvordan vi får kunnskap om retten, tillegges også ofte stor vekt.

Undervisningen i faget rettsfilosofi er preget av den analytiske tradisjonen,³ selv om den varierer mellom forskjellige juridiske læresteder når det gjelder både utgangspunkter og fokus. De rettsfilosofiske diskusjonene eksemplifiseres ofte ved hjelp av rettsteoriene naturrett, rettspositivisme og til en viss grad rettsrealisme. Naturrett hører til den normative retningen, mens rettspositivisme og til dels også rettsrealisme hører til den analytiske retningen. Feministisk rettsfilosofi, som fremfor alt tilhører den kritiske rettsfilosofiske retningen, betraktes sjelden eller aldri som en del av rettsfilosofiens kjerneområde, og i kurslitteraturen som benyttes,⁴ er det skrevet svært lite om

1 Se f.eks. *Internet Encyclopedia of Philosophy* (IEP), <https://iep.utm.edu/law-phil/>, fra 9.11.2020.

2 Deres sentrale verk i dette henseende er Martha C. Nussbaum, *Women and Human Development: The Capabilities Approach*, Cambridge University Press 2000, og John Rawls, *A Theory of Justice*, Harvard University Press 1971.

3 Se f.eks. Svein Eng, *Rettsfilosofi*, Universitetsforlaget 2007. Selv om den har et «overveiesperspektiv», er spørsmålene som overveies, begrenset til slike som er tradisjonelle for rettsfilosofien, nemlig å utrede hva retten og dens grunnleggende bestanddeler er, samt spørsmålet om hvordan retten kan legitimeres.

4 Se Erik Björling og Eva-Maria Svensson, «The Role of Legal Theory in Legal Education: A Reflection on Professional and Academic Ideals in Nordic Legal Education», *Nordic Journal on Law and Society (NJOLAS)*, vol. 4, nr. 3 (2021) s. 1–31.

feministisk rettsfilosofi. Det gjelder så vel rettsfilosofiske lærebøker som oppslagsverker.⁵

I stedet er feministisk rettsfilosofi i stor grad utviklet innenfor det kunnskapsfeltet som i Norge kalles kjønn og rett eller kvinnerett.⁶ Forskningen på dette kunnskapsfeltet er generelt kunnskapskritisk og utfordrer og omformulerer tidligere kunnskap. For å kunne gjøre det må den reflektere over teoretiske utgangspunkter og sette dem i sammenheng med forståelsen av juridisk praksis. Derfor finnes det ofte innslag av feministisk rettsfilosofi selv når forskningen ikke er utpreget rettsfilosofisk. Det finnes imidlertid få publikasjoner som uttrykkelig og utelukkende er feministisk rettsfilosofiske.⁷ Feministisk rettsfilosofi som kunnskapsfelt lar seg ikke avgrense på en enkel og tydelig måte, noe utvalget av tekster og forfattere i dette kapitlet viser. Mitt utgangspunkt har vært å presentere noen viktige grunnleggende kjennetegn som er sentrale på feltet, til dels ved å vise hva som skiller det fra andre kunnskapsfelt. Forskerne det refereres til, er slike som har skrevet om dette, og som har påvirket feltet feministisk rettsfilosofi. Mange av dem er mange- eller tverrvitenskapelige og har doktorgrad i ett fag og et professorat i et annet. Langt fra alle er jurister, men de har hatt betydning for feministisk rettsfilosofi og for kunnskapsfeltet kjønn og rett.

5 Det finnes noen unntak, se f.eks. Stine Jørgensens kapittel «Feministisk retsteori» i Ole Hammerslev og Henrik Palmer Olsen (red.), *Rettsfilosofi. Centrale tekster og temaer*, 2. utgave, Hans Reitzels Forlag 2019, s. 709–732; Ingunn Ikdahl, «Om kvinnerett og kjønnsperspektiv», i Alf Petter Høgberg og Jørn Øyrehagen Sunde (red.), *Juridisk metode og tenkemåte*, Universitetsforlaget 2019, s. 659–682; Eva-Maria Svensson, «Genusrättsvetenskap och juridiska metoder», i Maria Nääv og Mauro Zamboni (red.), *Juridisk metodlära*, Studentlitteratur 2018, s. 275–316.

6 Her velger jeg å snakke om *ett* kunnskapsfelt, selv om det også kan betraktes som flere sameksisterende og overlappende kunnskapsfelt. Se mer om kunnskapsfeltet og dets utvikling i Anne Hellum, «Kvinnerettslige utviklingslinjer: Forståelser av kvinner, kjønn og rett – nedenfra og ovenfra», *Tidsskrift for kjønnsforskning*, vol. 36, nr. 2, 2012, s. 131–148; Eva-Maria Svensson, «Formering och transformering av ett kunskapsfält», i Eva-Maria Svensson mfl. (red.), *På vei. Kjønn og rett i Norden*, Makadam, 2011, s. 437–467; Åsa Gunnarsson mfl., *Genusrättsvetenskap*, Studentlitteratur, 2018.

7 Den hittil eneste feministiske rettsfilosofiske avhandlingen i Norden er Eva-Maria Svensson, *Genus och rätt. En problematisering av föreställningen om rätten*, Iustus förlag 1997.

12.1.2 Feministisk rettsfilosofi som eget kunnskapsfelt

Feministisk rettsfilosofi er utviklet fra en kritikk av den rettsfilosofiske tradisjonen som hevder å være allmenngyldig, men som i realiteten er ensidig. Kvinners erfaringer og interesser er ikke eksplisitt ekskludert fra rettsfilosofiens domener, men abstraksjonene, begrepene og distinksjonene er basert på en forestillingsverden som kan sies å være *kjønn* (engelsk: *gendered*). Den feministiske rettsfilosofien utfordrer faget rettsfilosofi og dets grenser ved å forholde seg kritisk til tidligere rettsfilosofiske posisjoner, på samme måte som feministisk filosofi har utfordret filosofifaget. Feministiske filosofer har fremholdt at det er nødvendig å gå bort fra visse grunnleggende oppfatninger om hva filosofi er, for at det feministiske perspektivet skal kunne rommes. Ett eksempel er det skarpe skillet mellom empiriske og filosofiske spørsmål som etterstrebes i analytisk filosofi.⁸ Selv om rettsfilosofien er preget av den analytiske tradisjonen, har rettsrealismens innflytelse på rettsvitenskapen samlet sett åpnet for at denne forskjellen ikke er like skarp lenger. Feministisk rettsfilosofi har, i likhet med kunnskapsfeltet kjønn og rett, bidratt ytterligere til å overskride skillet mellom teori og praksis.

Gjennom grenseforskyvende arbeid er feministisk rettsfilosofi utviklet som et eget kunnskapsfelt innenfor rettsfilosofien som igjen rommer flere retninger. Sammen med andre kritiske rettsfilosofiske retninger⁹ har den feministiske rettsfilosofien bidratt til å omformulere og utvide de grunnleggende rettsfilosofiske spørsmålene. Spørsmålet om *hva retten er*, er omformulert til *hva retten gjør*. Nye begreper er dannet for å forstå retten på en måte som er relevant for *alle* mennesker. Blant annet er forståelsen

8 Maud Landby Edwards mfl. «Från redaktionen», *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, årg. 11, nr. 3, 1990, s. 1–3.

9 Se f.eks. Kirsten Ketscher, «Flere slags socialret», i Peter Blume og Hanne Petersen (red.), *Retlig Polycentri*. Akademisk Forlag 1993, s. 367–378; Jan Fridthjof Bernt og David R. Doublet, «Norsk rettsteori mellom rettspositivisme og ny-normativisme», i Peter Blume og Hanne Petersen (red.), *Retlig Polycentri*. Akademisk Forlag 1993, s. 115–147; Kirsten Ketscher, «Mod en argumentativ ret», *Jussens venner*, nr. 5–6, 2000, s. 272–287; Håkan Gustafsson, *Rättens polyvalens: en rättsvetenskaplig studie av sociala rättigheter och rättssäkerhet*, Lunds universitet, Sociologiska institutionen 2002.

av rettssubjektet som abstrakt og autonomt endret slik at det forstås som konkret og relasjonelt.

Feministisk rettsfilosofi kan defineres ut fra sitt kunnskapsinnhold og valg av teorier og metoder, men også gjennom sin organisering og institusjonalisering.¹⁰ Selv om variasjonen er stor med hensyn til teoretiske utgangspunkter, metoder og perspektiver,¹¹ er det en del ting som er felles. Her vil noen slike fellestrekk og hvordan de forholder seg til de såkalte grunnleggende rettsfilosofiske spørsmålene, bli berørt, og deretter vil noen sentrale begreper bli presentert.

Feministisk rettsfilosofi er, i likhet med hele kunnskapsfeltet kjønn og rett,¹² utviklet fra en kritikk av at verken retten eller den etablerte kunnskapen om retten lever opp til rettsordenens målsetning om likebehandling av alle, uansett kjønn. Retten og rettsvitenskapen blir også kritisert for ikke å tilby løsninger på problemer som er relevante for kvinner. Retten anses med andre ord ikke som kjønnsnøytral.¹³ Søkelyset har fra begynnelsen vært rettet mot kvinner og kvinners reelle problemer. Men med tiden har kunnskapsfeltet også kommet til å handle om studier av hvordan retten produserer og reproduserer kjønn og forestillinger om kjønn (genus). Slike studier er rettet mot maktrelasjoner mellom kvinner og menn, men også maktrelasjoner innenfor gruppen kvinner. Kjønnrelasjoner konstitueres i samspill mellom ulike normer og makt-hierarkier som for eksempel har å gjøre med etnisitet, funksjonsvariasjoner eller alder. Videre opererer de på forskjellige rettslige nivåer: lokalt, nasjonalt, regionalt og internasjonalt. Kunnskap om dette er viktig for å vurdere rettslige konsekvenser for kvinner som gruppe i forhold til menn, men også for ulike grupper kvinner.¹⁴ Det er ikke bare vår forståelse av retten som har blitt mer kompleks, men også vår forståelse av kjønn og maktrelasjoner mellom ulike grupper. Kjønnsbegrepet som sådan er

10 Svensson 2011.

11 Ikdahl, «Om kvinnerett og kjønnsperspektiv», 2019.

12 Internasjonalt brukes betegnelsen *feminist legal studies* eller *gender legal studies*, og i Sverige brukes *genusrättsvetenskap* eller *feministiska perspektiv på rätten*.

13 Ikdahl, «Om kvinnerett og kjønnsperspektiv», 2019.

14 Anne Hellum, «Den globale likestillingsnormen», i Svensson mfl. (red.) 2011, s. 24–50.

i endring, og i flere rettsordener er den binære oppdelingen i to kjønn, mann og kvinne, komplettert med flere kjønns kategorier.¹⁵

Til tross for at kunnskapsfeltet har en kritisk holdning til retten slik den uttrykkes og anvendes, er det samtidig preget av troen på rettens muligheter for å oppnå endring.¹⁶ Den rettoptimistiske holdningen er påfallende i den nordiske tradisjonen sammenlignet med hvordan det ser ut i internasjonal feministisk rettsfilosofi, der en pessimistisk holdning til rettens muligheter er betydelig vanligere.¹⁷ At nordisk feministisk rettsfilosofi har en mer positiv innstilling til retten som styringsmiddel, kan forklares med et generelt mer optimistisk syn på rettens muligheter, men også med at det politiske systemet har høye ambisjoner når det gjelder likestilling, fanget med begrepet «den kvinnevennlige staten».¹⁸ Likestilling har lenge vært en sentral del av oppbygningen av den nordiske velferdsstaten, og er et av den nordiske modellens kjennetegnende flaggskip.¹⁹

Tilliten til retten som et styringsmiddel for å oppnå endring passer godt med beskrivelsen av feministisk rettsfilosofi som transformativ. Dette endringsperspektivet kommer tydelig frem i et sitat av professor i kvinnerett Tove Stang Dahl. Kunnskapsfeltet handler ifølge henne om å «beskrive, forklare og forstå kvinners rettslige stilling, med særlig sikte på å bedre kvinners stilling i retten og i samfunnet».²⁰ Med dette menes at teorier og metoder bør tilpasses til endringer hos objektet. Det er viktig å tenke om og tenke nytt.²¹ Videre menes med *transformativ* at hensikten ikke bare er å beskrive og tolke rettslige forhold, men også å virke

15 Se innledningskapittelet til denne boken.

16 Ikdahl, «Om kvinnerett og kjønnsperspektiv», 2019.

17 Margaret Davies, «Notes Towards an Optimistic Feminism: A Long View», i Åsa Gunnarsson, Eva-Maria Svensson og Margaret Davies (red.), *Exploiting the Limits of Law: Swedish Feminism and the Challenge to Pessimism*, Ashgate, 2007, s. 213–229. Se også Anne Hellum, Kristin Bergtora Sandvik og May-Len Skilbrei, «Kjønn, makt og rett: samfunnsfaglige perspektiver på og i kvinneverdenen», kapittel 13 i denne boken.

18 Begrepet ble etablert av Hernes i Helga Hernes, *Welfare State and Woman Power. Essays in State Feminism*, Norwegian University Press 1987. En analyse av den svenske kvinnevennlige velferdsstaten er å finne hos Åsa Gunnarsson (red.), *Tracing the Women-Friendly Welfare State. Gendered Politics of Everyday Life in Sweden*, Makadam 2013.

19 Eirinn Larsen, Sigrun Marie Moss og Inger Skjelsbæk (red.), *Gender Equality and Nation Branding in the Nordic Region*, Routledge 2021.

20 Tove Stang Dahl (red.), *Kvinneverett I*, Universitetsforlaget 1985, s. 21.

21 Eva-Maria Svensson mfl. (red.), *På vei. Kjønn og rett i Norden*, Makadam 2011, s. 15.

for endring. Det senere har med kunnskapsfeltets normative ambisjon å gjøre: å virke for at de verdene som uttrykkes i retten, oppnås. Kirsten Ketscher, professor i sosialrett og kvinnerett, snakker om en offensiv fortolkningsmetode.²² Så vel Dahl som Ketscher ser muligheter for å bruke rettens potensial for å bedre situasjonen for kvinner, også innenfor det dogmatiske perspektivet.

Det finnes ingen tydelige grenser i kunnskapsfeltet kjønn og rett mellom hva som er rettsfilosofi, og hva som er materielle studier av retten. Den kunnskapskritiske inngangen gjør at så vel materiellrettslige og rettsfilosofiske studier utfordrer slikt som teoretiske antakelser, metoder og begreper.²³ Feministisk rettsfilosofi er ikke bare teoretisk; den er også praktisk. Antakelser om retten og rettssubjektet er ikke abstrakte og universelle, de er i aller høyeste grad konkrete og har sprunget ut av en spesifikk sammenheng. Feministisk rettsfilosofi fører til at selve synet på den filosofiske analysen i seg selv må endres, slik at kjønn som analytisk eller metodologisk kategori kan strukturere filosofiens egen måte å resonnerer og formulere problemer på. Slik tilfører feministisk rettsfilosofi nye mulige forståelser av hva rettsfilosofi kan være, hvilke de rettsfilosofiske spørsmålene er, og hvordan de kan besvares.

Det følgende vil bli strukturert med utgangspunkt i de tre rettsfilosofiske spørsmålene om hva retten er, hvordan retten kan legitimeres, og hvordan vi når kunnskap om retten, men i omvendt rekkefølge. Grunnen til det er at spørsmålene om hva retten er, og om hvordan retten legitimeres, i realiteten er basert på en idé som tar utgangspunkt i en spesifikk kunnskapsteoretisk posisjon: at det finnes en rett som lar seg definere og legitimere. Ved å begynne med det tredje spørsmålet – hvordan vi oppnår kunnskap om retten – er det mulig å omformulere spørsmålet om hva retten er, til «hva gjør retten», og spørsmålet om hvordan retten kan legitimeres, til «hvordan legitimeres retten som maktorden».

---

22 Ketscher 2000.

23 Ik Dahl, «Om kvinnerett og kjønnsperspektiv», 2019.

12.2 Hvordan oppnår vi kunnskap om «retten»?

Enhver rettsfilosofisk posisjon går ut fra visse kunnskapsteoretiske antakelser. I dette kapitlet vil søkelyset være rettet mot hvordan vi studerer retten og får kunnskap om den. Det omfatter spørsmål om metode, men også om hvilke kilder som kan brukes. Videre vil et antall sentrale begreper som fungerer som analytiske verktøy, bli presentert.

Feministisk rettsfilosofi har en kritisk grunnholdning og betrakter retten som sosialt konstruert og kontekstuell. Videre tas det avstand fra en kunnskapsteori som hevder at det er mulig å prøve om en uttalelse om retten er sann eller ikke. En slik kunnskapsteori har vært sterk innenfor rettsvitenskapen, selv om den i dag har fått konkurranse av andre kunnskapsteoretiske syn. I dag er det temmelig uproblematisk å forstå uttalelser om retten som tolkninger, og at det fører til at det alltid bør gjøres rede for premissene for tolkningen.²⁴ Videre åpner normative syn for erkjennelsen av at verdier danner grunnlaget for den rettslige argumentasjonen. Professorer i rettsvitenskap Jan Fridthjof Bernt og David R. Doublet utarbeidet en slik posisjon i boken *Vitenskapsfilosofi for jurister*, der den teoretiske målsetningen var å trekke linjer mellom noen av de sentrale allmenne vitenskapsfilosofiske strømningene og rettsvitenskapelig metode.²⁵

Ifølge et kritisk syn bør både juristen og forskeren sette retten inn i en bredere sammenheng. Det gjelder så vel ved tolkning av retten som i rettslig argumentasjon. Kunnskapskilder er ikke bare slike som jurister omtaler som autoritative rettskilder, men også (den empiriske) virkeligheten. Å synliggjøre og ta utgangspunkt i for eksempel gruppen kvinners erfaringer ble tidlig ansett som nødvendig for å kunne analysere og kritisk vurdere rettens muligheter for å bidra til å motvirke diskriminering. Å løfte frem gruppers og individers erfaringer var – og er fortsatt – sentralt innenfor samtlige kritiske rettsteorier.

24 Eva-Maria Svensson, «De lege interpretata – om behovet av metodologisk refleksjon», *Juridisk publikasjon*, Jubileumsnummer 2014, s. 211–226.

25 Jan Fridthjof Bernt og David R. Doublet, *Vitenskapsfilosofi for jurister – en innføring*, Fagbokforlaget 1998. Boken finnes i senere utgaver.

Det er også sentralt å reflektere over metoder og være åpen for at det finnes forskjellige slike, og at valget av metode avgjøres av hvilke problemstillinger som reises, og hvilket formål kunnskapssøkingen har. En kritisk grunnholdning krever metoder som handler om å frigjøre, omtolke og argumentere på en annen måte enn tidligere. Det kan for eksempel dreie seg om å ta utgangspunkt i et reelt problem, se hvordan ulike deler av retten samvirker i en konkret situasjon, forstå hvilke utgangspunkter en viss type regulering har og sette spørsmålstegn ved den, se hvordan retten samvirker med andre normer i samfunnet,²⁶ og ikke å akseptere rettens grenser for hva som er mulige rettslige problemer.

Med empiri som kunnskapskilde trengs det andre metoder enn den som forteller hvordan vi bør finne frem til og tolke rettskildene – den rettsdogmatiske (eller juridiske) metoden. Samfunnsvitenskapelige metoder av forskjellig slag brukes, ikke minst retts sosiologiske metoder.²⁷ Nye metoder for tolkning av rettskilder og for rettslig argumentasjon er også utviklet ut fra det faktum at den rettsdogmatiske metoden neppe underlettet kritisk analyse, men først og fremst hadde til hensikt å opprettholde den rådende forståelsen av hva som uttrykkes med begrepet «gjeldende rett». Med utgangspunkt i den grunnleggende verdien at retten bør bidra til å styrke kvinners stilling i retten og i samfunnet (til samme nivå som mennenes), brukes såkalte kvinnerettslige hensyn i den juridiske tolkningen og argumentasjonen. Metoder for å søke etter og synliggjøre underforståtte og implisitte antakelser i rettslige tekster og i rettsanvendelse krever andre metoder enn dem som ble brukt tidligere, for å synliggjøre hvordan retten samvirker med kvinners faktiske levevilkår og hvilke konsekvenser det får. Flere metoder er lagt til i metodearsenalet. Fremdeles anses imidlertid oppgaven med å vise eventuelle gap mellom idealer (normer) og virkelighet som sentral.²⁸

Den feministiske kunnskapskritikken setter spørsmålstegn ved posisjoner som mener at det finnes kunnskap som er uavhengig av tid og rom og av subjektet. Den hevder i stedet at kunnskap alltid er sosial, kontekstuell

26 Et tidlig eksempel er Hanne Petersens doktoravhandling *Informel ret på kvindearbejdspladser. En retsteoretisk og empirisk analyse*, Akademisk Forlag, København 1991.

27 Se også Hellum, Sandvik og Skilbrei, kapittel 13 i denne boken.

28 Åsa Gunnarsson og Eva-Maria Svensson, *Genusrättsvetenskap*, Studentlitteratur 2009, s. 103.

og avhengig av den som studerer noe. Et gjennomgående standpunkt er at kunnskap blir til i en konkret sammenheng. Det betyr likevel ikke at det ikke finnes noen kunnskap som vi kan være enige om. Begreper som situert kunnskap,²⁹ tankeramme³⁰ og intersubjektivitet uttrykker at kunnskapen ikke er universell, men at den likevel kan oppfattes som og hevdes å være «sann» i en gitt kontekst. Vi kan være enige om noe uten at det kan bevises for den saken at den alltid og i alle sammenhenger er sann, for eksempel innenfor det kommunikative fellesskapet som juristprofesjonen utgjør.³¹

Feministisk rettsfilosofi hevder at teori og praksis interagerer, og teoretiske studier kombineres ofte med studier av materiell rett.³² Hvis teorien ikke bidrar til en konkret løsning på et problem, anses den ikke å være særlig god, i den forstand at den ikke er til noen nytte.³³ Det kan handle om å utgå fra gruppen kvinner i en bestemt situasjon for å se hvordan retten møter kvinners behov for rettslig støtte både i identifiseringen av og i løsningen på forskningsproblemer. Den tidlige kvinneretten var påtakelig praktisk orientert. Det betydde at det var kvinners virkelighet og deres møte med rettsreglene og anvendelsen av dem som sto i sentrum. Kvinners situasjon på arbeidsmarkedet, som blivende foreldre og som ektefeller/mødre, ble utgangspunktet for analyser av hvorvidt retten tilgodeser berettigede behov. De tidlige lærebøkene i kvinneverett er tydelige eksempler på denne praktiske orienteringen.³⁴ Særlig i Norge har denne praktiske orienteringen fortsatt å dominere, ikke minst innenfor rammen av det kvinneverettslige nord-sør-samarbeidet.³⁵

29 Donna Haraway, «Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective», *Feminist Studies*, vol. 14, nr. 3, 1988, s. 575–599.

30 Svensson, *Genus och rätt*, 1997.

31 Bernt og Doublet 1998.

32 Svensson, *Genus och rätt*, 1997; Eva Schömer, *Konstruktion av genus i rätten och samhället; en tvärvetenskaplig studie av svenska kvinnors rätt till jämställdhet i ett formellt jämlikt rättssystem*, Iustus förlag 1999; Svensson mfl. (red.) 2011; Wanna Svedberg, *Ett (o)jämställt transportsystem i gränslandet mellan politik och rätt*, Bokbox Förlag 2013.

33 Margaret Davies, *Asking the law question*, 4. utgave, Thomson Reuters 2017.

34 Lotta Westerhäll-Gisselsson, *Kvinnor och rätt. Översikt över de viktigare sambanden mellan kvinnokön och rättsregler*, Publica 1979; Tove Stang Dahl (red.), *Kvinneverett I*, Universitetsforlaget, 1985; Tove Stang Dahl (red.), *Kvinneverett II*, Universitetsforlaget; Anita Dahlberg, Gudrun Nordborg og Elvy Wicklund, *Kvinnors rätt*, Tidens förlag 1990.

35 Agnete Weis Bentzon mfl., *Pursuing Grounded Theory in Law. South-North Experiences in Developing Women's Law*. Mond Books 1998; Anne Hellum og Julia Köhler-Olsen (red.), *Like rettheter og ulike liv – rettslig kompleksitet i kvinne-, barne- og innvandrerperspektiv*, Gyldendal 2016.

For å kunne studere kvinners livsvilkår har det vært behov for å utvikle nye teoretiske begreper som synliggjør hvordan kvinners situasjon tilgodeses i lovgivningen. Det betyr at det er behov for å tilpasse teoriene for at vi skal kunne forstå og forklare praksisen. Kjønn som analytisk og metodologisk kategori setter krav til en tilpasning av filosofiens måte å formulere problemer og resonnere rundt dem på. En feministisk rettsfilosofi tilfører dermed nye måter å forstå de rettsfilosofiske problemene på innenfor deres ulike områder. Å skape nye begreper er en sentral oppgave for rettsfilosofien, og de rettsfilosofiske spørsmålene kan omformuleres ved hjelp av nye begreper som gjør at vi kan forstå retten på flere måter. Noen slike begreper skal presenteres her.

Den mannlige normen er et begrep som synliggjør at retten i realiteten har partikulære utgangspunkt og ikke passer like godt for alle grupper av mennesker. Ved hjelp av distinksjonen *offentlig – privat* kan vi diskutere rettens grenser og hvorfor visse spørsmål reguleres, mens andre ikke gjør det. Et annet begrep som kan forklare hvordan denne grensedragningen skjer kunnskapsteoretisk og videre usynliggjøres, er *adskillelsens logikk*. Dette begrepet kan også brukes for å forstå hvordan forestillingen om rettssubjektet som abstrakt og autonomt har kunnet være så dominerende over tid, til tross for at kvinner og andre grupper som tidligere har vært uten status som rettssubjekt, likevel ikke passer helt inn når de blir inkludert. Dette vil også bli illustrert med begrepsparet *likhet – egenart*. Disse begrepene er noen eksempler på redskaper som brukes for å oppnå kunnskap om retten i en bred sammenheng, og hvordan retten er kjønnnet. Begrepene er utviklet i tett interaksjon mellom teori og praksis.

12.2.1 Den mannlige normen

Den franske filosofen Simone de Beauvoir skrev i sin bok *Le Deuxième Sexe* i 1949 at «forestillingen om verden, så vel som verden selv, er mennenes verk. De beskriver den ut fra sin egen synsvinkel som de forveksler med den absolutte sannhet».³⁶ Det mannlige kjønn har lenge vært det

---

36 Sitat fra den norske utgaven av Simone de Beauvoir, *Det annet kjønn*, Pax forlag 1994[1949], s. 121.

objektive og allmenngyldige, som har formet vår idé om «mennesket», og det har ført til at det kvinnelige kjønn har blitt definert som subjektivt og ikke-allmenngyldig. Beauvoirs bok har vært sentral for den feministiske forskningen som har utfordret den mannlige normen og strevet etter å inkludere kvinnen og kvinners erfaringer i det allmenngyldige og i kategorien «menneske».

Begrepet «den mannlige normen» brukes også i feministisk rettsfilosofi og generelt innenfor kunnskapsfeltet kjønn og rett.³⁷ Normen preger ikke bare lovgivningen og anvendelsen av den, men også kunnskapsteoretiske utgangspunkter, begreper og deres tolkning, på utvalg av prinsipper og verdier som betraktes som grunnleggende, samt på aksept for abstraksjoner av rettssubjektet.³⁸ Den kan betraktes som en del av den kulturelle hegemoniet,³⁹ det vil si en form for maktutøvelse som institusjonaliseres gjennom kulturelle og sosiale prosesser som skaper konsensus og sosiale sanksjoner for hva som er rett, normalt og reelt.⁴⁰ Normen kan også betraktes som et uttrykk for en maktorden der menn er overordnet kvinner, en genusorden av typen patriarkat eller genusystem.⁴¹ Genusystemet kjennetegnes av to logikker: et opprettholdt skille mellom kjønnene, og den mannlige normens primat.⁴² Et eksempel på hvordan disse logikkene preger samfunnet, er det kjønnete arbeidsmarkedet. I alle de nordiske landene er utdanningsvalgene kjønnsstereotype, noe som gir seg uttrykk i et fortsatt kjønnsdelt arbeidsmarked. I mange yrker er det en overveiende andel kvinner, slik som førskolelærer, sykepleier og

37 Catharine MacKinnon, «Plädering för en feministisk rättsfilosofi», *Kvinnovetenskaplig Tidskrift*, nr. 1, 1991, s. 16–26. Svensson, *Genus och rätt*, 1997, fotnote 32, s. 37.

38 Ngairé Naffine og Rosemary Owens, *Sexing the Subject of Law*, Sweet & Maxwell, 1997.

39 Dahl (red.), *Kvinnerett I*, 1985, s. 16 f.

40 Paulina de los Reyes og Diana Mulinari, *Interseksjonalitet, Kritiska reflektioner över (o)jämlikhets landskap*, Liber 2005, s. 79.

41 Se for eksempel MacKinnon 1991, s. 16–26; Svensson, *Genus och rätt*, 1997; Karin Lundström, *Jämlikhet mellan kvinnor och män i EG-rätten: en feministisk analys*, Iustus Förlag 1999; Schömer 1999; Susanne Fransson, *Lönediskriminering. En arbetsrättslig studie av könsdiskriminerande löneskillnader och konflikten mellan kollektivavtal och lag*, Iustus Förlag 2000; Yvonne Hirdman, «Genusystemet», i *SOU 1990:44 Demokrati och makt i Sverige, Maktutredningens huvudrapport* 1990.

42 Yvonne Hirdman, «Genusystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning», *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr. 3, 1988, s. 49–63.

sekretær, mens det i andre yrker, som byggearbeider, mekaniker og sjåfør, er nesten 100 prosent menn i alle de nordiske landene.⁴³

At det kan vises at det finnes en mannlig norm på samfunnsnivå som blant annet former lovgivningen, betyr imidlertid ikke at normen stemmer på livssituasjonen til alle menn. Det betyr heller ikke at en kvinne ikke kan passe inn i normen. Det betyr ganske enkelt at retten er utformet ut fra en typisk sett mannlig levemåte. Og ved å studere hvordan kvinners og menns ulike livsvilkår speiles i og samspiller med retten, er det samlet tilstrekkelig mye kunnskap på dette området til å kunne påstå at retten er preget av en bestemt typisk levemåte og et bestemt typisk rettssubjekt som passer bedre for menn som gruppe enn det passer for kvinner som gruppe. Det er særlig menns levekår, oppfatninger, behov og konflikter som er nedfelt i retten.⁴⁴

Den mannlige normen preger lovgivningen på forskjellige måter. I kapittelet «Strafferett og kjønn» i denne boken peker Ragnhild Hennum på at det er store forskjeller mellom kjønnene når det gjelder så vel å bli utsatt for kriminalitet som å utsette andre for kriminalitet. Menn er overrepresentert i begge tilfellene, og forskjellen mellom menn og kvinner er særlig stor når det gjelder gjerningsperson, og når det gjelder voldsforbrytelser. Hvorfor det er slik, er imidlertid ikke helt enkelt å forklare.⁴⁵ Ett eksempel på hvordan retten bygger på de typisk mannlige livsvilkårene, er det som Tove Stang Dahl fanget med begrepet *det tredelte forsørgelses-systemet*. Et todelt forsørgelsessystem, der marked og samfunnet er de hovedsakelige forsørgelseskildene i form av lønnet arbeid og overføringer fra et offentlig finansiert sosialforsikringssystem, er basert på menns forsørgelsesmønster. For kvinner, mener Dahl, er forsørgelsessystemet tredelt. For dem finnes det ofte tre kilder til forsørgelse, nemlig markedet, samfunnet og familien, der det sistnevnte handler om overføring mellom

43 Nordiskt samarbetsprogram för jämställdhet 2019–2022, Nordiska ministerrådet 2019, <https://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:1283597/FULLTEXT01.pdf>; Så ska jämställdheten öka i Norge, *Arbeidsliv i Norden*, 2012, <http://www.arbeidslivinorden.org/nyheter/nyheter-2012/article.2012-10-08.5000271218>.

44 Susanna Eriksson, «Masculinities, Violence and Self-Defence in Swedish Supreme Court Cases», *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtsprechung*, nr. 3, 2014, s. 312–327.

45 Ragnhild Hennum, «Kjønn og straffeapparatet: særlig om voldslovbrudd», kapittel 9 i denne boken.

ektefeller, vanligvis fra mann til kvinne som følge av kvinners større andel av ulønnet omsorgsarbeid.⁴⁶ Som Katrine Fredwall viser i sitt kapittel «Familieformueretten i et kjønnsperspektiv», tjener kvinner i Norge fremdeles mindre enn menn, både når det gjelder arbeids- og kapitalinntekt. Kvinner eier dessuten mindre enn menn. Det får formuerettslige konsekvenser av forskjellig art.⁴⁷ Tone Sverdrup, professor i jus, har også vist at begrepene fra formuerettens verden kommer til kort, og at reglene ikke helt makter å fange opp den normale virkeligheten i ekteskap og samboerforhold. Den stilltiende og forutsetningsvise avtalen avspeiler verken tenkesettet eller de økonomiske mekanismene i livsfellesskapet.⁴⁸

Begrepet «den mannlige normen» har fått oppfølgere i form av lignende begreper som fanger inn hva som utgjør utgangspunktet for vår måte å tenke på om mennesker og den virkeligheten vi lever i. «Den hvite normen» synliggjør for eksempel hvem som anses å være typisk norsk, og hvem som defineres som ikke-norsk. Heteronormen og cis-normen som begreper kan hjelpe oss å se at vi går ut fra at mennesker er heterofile, med mindre noe annet angis. På samme måte fungerer funksjonsnormen og gjennomsnittsalternormen. Alle disse begrepene bidrar til å synliggjøre disfavør som kan forekomme for enkeltmennesker som tilhører grupper med livsvilkår og erfaringer som ikke passer inn i det som er utgangspunktet for de kategoriene, begrepene og reglene som utgjør normen. Synliggjøringen kan være et første skritt mot en mulig endring.

Diskrimineringslovgivningen kan forstås som en måte å rette opp den forfordelingen som faktisk skjer på bred front i samfunnet av mennesker i visse grupper som ikke tilhører normen. Likestillings- og diskrimineringsloven⁴⁹ sier uttrykkelig at den «tar særlig sikte på å bedre kvinners og minoriteters stilling» (§ 1). Den svenske likestillingsloven (*jämställdhetslagen*) inneholdt en lignende formulering («Lagen siktar till att förbättra främst kvinnornas villkor i arbetslivet», § 1), som ikke er tatt med i den generelle diskrimineringsloven som ble vedtatt i 2009.

46 Tove Stang Dahl (red.), *Kvinnerett II*, Universitetsforlaget 1985, s. 16 ff.

47 Katrine Kjørheim Fredwall, «Familieformueretten i et kjønnsperspektiv», kapittel 2 i denne boken.

48 Tone Sverdrup, «Passer avtalemodellen til livsfellesskapets logikk?», i Aslak Syse mfl. (red.), *Velferd og rettferd. Festskrift til Asbjørn Kjønstad 70 år*, Gyldendal Juridisk 2013, s. 575–601.

49 Lov om likestilling og forbud mot diskriminering 16. juni 2017 nr. 51.

Kvinnekonvensjonen (CEDAW), som ble inkorporert i norsk lov i 2009, ble vedtatt på grunnlag av at den kjønnsnøytrale, symmetriske tilnærmingen som preger forbudet mot kjønnsdiskriminering i andre internasjonale konvensjoner, ikke i tilstrekkelig grad anerkjenner den utbredte diskrimineringen av kvinner som skjer fordi de er kvinner. Derfor ble det ansett som nødvendig med en asymmetrisk og kjønnsespesifikk konvensjon, altså en som særlig har til hensikt å garantere at kvinner kan nyte sine rettigheter.⁵⁰

12.2.2 Offentlig – privat

Inndelingen i en privat og en offentlig sfære er et av de grunnleggende trekkene i vår forståelse av tilværelsen, noe som for eksempel vises i ideen om den sosiale kontrakten og andre samfunnsteorier. Inndelingen er også sentral i for eksempel Rawls' rettferdighetsteori for ideen om de prinsippene som skal ligge til grunn for organiseringen av grunnstrukturen i et samfunn når det gjelder økonomiske og politiske institusjoner, nemlig frihetsprinsippet og differanseprinsippet.⁵¹ De innebærer at enhver borger i samfunnet skal ha så omfattende grunnleggende friheter og rettigheter som det lar seg gjøre samtidig som de samme friheter og rettighetene gis til alle andre, og at forskjeller i inntekt og andre grunnleggende goder skal ordnes slik at tilgangen maksimeres for dem som er dårligst stilt. Men disse prinsippene gjelder bare i den offentlige sfæren, noe som viser at familien og den private sfæren har en bortgjemt plass i slike sentrale teorier. I det offentlige forutsettes det at enkeltindividet er autonomt og har full rettssubjektivitet, mens individet i det private følger en annen rasjonalitet og er avhengig, men antas også å være uegennyttig eller altruistisk, som for eksempel i Rawls' rettferdighetsteori. Feministiske rettsfilosofer som for eksempel Susan Moller Okin, professor i statsvitenskap, har med styrke vist hvordan teorier om rettferdighet har bidratt til å usynliggjøre kvinners livsvilkår ved å utelukke fra teoriene den delen av samfunnet som av tradisjon har vært og fortsatt er sentral for kvinner. Okin mener

50 Anne Hellum og Henriette Sinding Aasen (red.), *Women's Human Rights. CEDAW in International, Regional and National Law*, Cambridge University Press 2013, s. 2.

51 Rawls 1971.

at den private sfæren i realiteten er fundamentet for hvordan samfunnet organiseres, og har betydning for enkeltmenneskers muligheter for å utvikle seg. «The family is the crucial determination of our opportunities in life, of what we ‘become’. It has frequently been acknowledged by those concerned with real equality of opportunity that the family presents a problem.»⁵² I familiens skjød formes individenes rettferdighetstenkning og forestillinger om forholdet mellom kjønnene. Derfor er det så mye viktigere at rettferdighets- og likestillingstenkning må innføres på familielivets område, og at menneskerettigheter også garanteres i den private sfæren.⁵³ Fremdeles lider kvinner i store deler av verden av ikke å få tilgodesett menneskerettighetene sine. Mange kvinner har ikke tilgang til selvbestemmelse, utdanning, egen økonomi eller seksuell integritet. Det femte målet i FNs Agenda 2030 om likestilling mellom kjønnene er ment å råde bot på disse misforholdene.⁵⁴

Selv om dagens nordiske samfunn ser annerledes ut enn det amerikanske, som var Okins kontekst, er det fremdeles slik at kvinner i større grad enn menn påvirkes av at det særlig er det offentlige livet som står i fokus for vår forståelse av tilværelsen. Denne inndelingen gjenspeiles i hva som er rettslig regulert, og hvordan.⁵⁵ Ettersom retten fortrinnsvis har regulert den offentlige sfæren, mens den private sfæren har vært betraktet som unntatt fra statlig innblanding og dermed i utgangspunktet ikke nås av rettslig regulering, har dette fått konsekvenser for mennesker som hovedsakelig tilhører den private sfæren, eller som utsettes for forskjellige typer overgrep i den private sfæren. Det senere gjelder særlig kvinner.⁵⁶ Historisk sett har enkeltindivider som har virket i det offent-

52 Susan Moller Okin, *Justice, Gender and the Family*. Basic Books 1989, s. 16.

53 Nussbaum 2000.

54 A/RES/70/1, resolusjon vedtatt av FNs generalforsamling 25. september 2015, *Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. Se Regjeringens nettsted om 2030-agendaen og bærekraftsmålene, https://www.regjeringen.no/no/tema/utenrikssaker/utviklingssamarbeid/bkm_agenda2030/id2510974/. Det femte målet handler om likestilling mellom kjønnene.

55 Hege Brækhus, «Diskriminering i private og personlige relasjoner», i Svensson mfl. (red.) 2011, s. 248–272; Anu Pylkkänen, «Regleringen av nära relationer – en fråga om sexualitet eller omsorg?», i Svensson mfl. (red.) 2011, s. 230–247; Svensson, *Genus och rätt*, 1997, s. 312; Ikdahl, «Om kvinneverett og kjønnsperspektiv», 2019.

56 Anna Gavanas og Catharina Calleman (red.), *Rena hem på smutsiga villkor? Hushållstjänster, migration och globalisering*, Makadam 2013; Svensson, *Genus och rätt*, 1997, s. 312 ff.

lige, mest vært menn, mens de som har vært begrenset til det private, har vært kvinner.

Konsekvensen av at kvinner og menn forbindes med forskjellige sider i distinksjonen offentlig og privat, er at de også har kommet til å bli forbundet med forskjellige måter å tenke og føle på, eller at de tillegges essensielt forskjellige egenskaper. Av denne inndelingen følger at det anses å finnes en mannlig rasjonalitet, representert av rettferdighetsetikken, og en kvinnelig rasjonalitet, representert av omsorgsetikken. Rettferdighetsetikken er basert på privatautonomiens rasjonalitet, mens omsorgsetikken utgår fra den altruistiske dannelsen av nære, private relasjoner. Distinksjonen får rettslige konsekvenser. Rettferdighetsteorier som mangler genusperspektiv, kan hevde at rettferdighet er et spørsmål som bare har å gjøre med den offentlige sfæren. I den private sfæren er mennesker drevet av en annen rasjonalitet, og der er det ikke relevant å tenke ut fra rettferdighet. Se videre om dette nedenfor.

Mange av de spørsmålene som er sentrale for kvinner, vedrører privatsfæren. Det gjelder særlig spørsmål om foreldreskap, seksualitet, reproduksjon, vold, seksualforbrytelser og økonomi.⁵⁷ Det var relativt nylig at den seksuelle selvbestemmelsen ble gjennomført i privatlivet. Det norske forbudet mot voldtekt gjaldt ikke i ekteskapet før i 1974, da en dom i Høyesterett endret tidligere praksis.⁵⁸

Kvinnens livsvilkår er på mange måter preget av en uselvstendig relasjon til familien, som fremfor alt har oppstått gjennom den omsorgsfunksjonen kvinner tradisjonelt har hatt. Det er mye som tyder på at det er nettopp denne omsorgsoppgaven som har bidratt til å forme normative og strukturelle mønstre med sosial og økonomisk underordning av kvinner. Partene i en privat relasjon har vanligvis ikke uttrykkelig avtalt en utveksling av tjenester og penger, til tross for at en slik utveksling faktisk skjer. Omsorgsarbeid omfatter i realiteten både kontraktsmessige og

57 Se for eksempel Svensson mfl. (red.) 2011; Monica Burman og Åsa Gunnarsson (red.), *Familjeföreställningar. Om familjens betydelse inom juridik, ekonomi och forskning*, Iustus Förlag, 2001; Tove Stang Dahl (red.), *Kvinnerett I*, Universitetsforlaget 1985; Tove Stang Dahl (red.), *Kvinnerett II*, Universitetsforlaget AS 1985.

58 Se Ragnhild Hennum, «Kjønn og straffeapparatet: særlig om voldslovbrudd», kapittel 9 i denne boken.

personlige forpliktelser.⁵⁹ Men den personlige relasjonen er ofte basert på uformelle normer og vaner. Ut fra kjærlighet og omsorg for eller avhengighet av hverandre utvikles moralske og mellommenneskelige forpliktelser som ikke stemmer overens med de rettslige reglene som har betydning for de private relasjonene, for eksempel skatterettslige og sosialrettslige regler. En selvpålagt omsorgsfunksjon kompenseres ikke av retten den dagen da den private relasjonen opphører. Den parten som har arbeidet uten godtgjørelse med omsorg i hjemmet, taper økonomisk sammenlignet med den parten som tidligere har betalt for omsorgen ved å bidra med penger til felles forbruk. Etter en separasjon beskyttes vanligvis ikke inntektsoverføringen lenger, i tråd med det todelte forsørgelsessystemet som norm.⁶⁰

Tone Sverdrup har argumentert for at avtalemodellen som anvendes også på det økonomiske forholdet mellom partene i et ekteskap, ikke egner seg, av de grunnene som er angitt ovenfor.⁶¹

Graden av fellesprosjekt rundt anskaffelser og låneopptak, kombinert med de direkte og indirekte bidrag til anskaffelser, eller et forbrukt lånebeløp, kan være bedre egnet som grunnlag for stiftelse av medeiendomsrett og internt gjeldsansvar. Slike deklarasjonsregler erstatter den avtalen som ektefeller og samboere, sett med markedets briller, burde ha inngått, men som de – ut fra livsfellesskapets logikk – ofte ikke kan inngå.

Avhengighet er et komplekst problem. Selv om den nordiske likestillingspolitikken er basert på at omsorgsansvaret skal fordeles likt mellom kjønnene, virker det som om kvinner samtidig forventes, både av seg selv og av andre, å ta et stort ansvar for reproduksjon og omsorg innenfor den private sfæren. Den emosjonelle, pleiende og psykologiske omsorgen som kvinner gir, skaper andre avhengighetsforhold der barn, ektefeller og andre nærstående, slik som aldrende foreldre, kommer i en avhengighetsposisjon.⁶²

---

59 Pylkkänen 2011; Brækhus 2011.

60 Tove Stang Dahl (red.), *Kvinnerett II*, Universitetsforlaget 1985. Se også Fredwall, kapittel 2 i denne boken.

61 Sverdrup 2013.

62 Okin 1989.

Den strukturelle ulikheten i hvordan makt og ressurser fordeles mellom kvinner og menn, henger således sammen med kvinnens tradisjonelle og til en viss grad også fortsatt forventede funksjon i familien og familiens funksjon i samfunnet. Til tross for at familien i stor utstrekning preger kvinners livsvilkår, kan kunnskapen om relasjonene i familien sammenlignes med en svart boks som har betydd at myter og forestillinger om familien sjelden har blitt utfordret i samfunnsvitenskapelig forskning.⁶³

12.2.3 Adskillelsens logikk

Vi har en tendens til å forstå og ordne tilværelsen i kategorier eller poler som står i et visst innbyrdes forhold til hverandre. Dikotomiene er konstruert og uttrykt i språklig form. Vi forstår verden og i særdeleshet retten gjennom språket, men i det øyeblikket vi forstår noe gjennom et språklig uttrykk, utelukker vi andre mulige forståelser.⁶⁴ Gjennom selve definisjonen av noe skjer en ekskludering av det som ikke inkluderes. Denne ekskluderingen forutsetter, men er ikke en nødvendig følge av, at vi tenker i motsetninger.

Feministisk rettsfilosofi arbeider med å synliggjøre de dikotomiene som rettssubjektene, retten og rettsvitenskapen er basert på. Jeg har brukt begrepet *adskillelsens logikk* for å fange den prosessen som gjennom tenkning i dikotomier som ordnes hierarkisk og skaper normalitet, og som i sin tur fører videre til usynliggjøring av den siden av motsetningsparet som har blitt underordnet.⁶⁵ Med begrepet adskillelsens logikk som redskap kan vi se hvordan normalitet skapes og konstitueres i retten. Antakelser om retten som tas for gitt, er for eksempel at retten utgjør et avgrensbart objekt og et koherent system, og at rettssubjektet er autonomt og kompetent. Videre usynliggjøres og utelukkes visse erfaringer, visse

63 Burman og Gunnarsson (red.) 2001.

64 Svensson, *Genus och rätt*, 1997.

65 Svensson, *Genus och rätt*, 1997, s. 53 ff; Eva-Maria Svensson, «Avskiljandets logik – en nödvändighet och en begränsning», i Håkan Hydén og Alf Thoor (red.), *Rätt i förändring. Om kristendenser i svensk rätt*, Sociologiska institutionen, Lunds universitet 1997, s. 95–103; Lena Wennberg, *Social security for solo mothers in Swedish and EU law: on the constructions of normality and the boundaries of social citizenship*, Umeå universitet 2008, s. 25.

deler av samfunnslivet og visse konflikter fra rettens område. Det interessante i denne sammenheng er at hele dette tankemønsteret vanligvis er ureflektert. Til tross for at selvbildet hos så vel praktikere som forskere i stor utstrekning er at man inntar en nøytral posisjon overfor retten, har forskningen vist at slik tenkning ikke er verdifri.⁶⁶

Antakelsene er basert på visse sentrale dikotomier. Selve ideene om verdifrihet, nøytralitet eller upartiskhet, objektivitet og allmenngyldighet som preger mye av rettstenkningen, forutsetter at vi kan tenke oss hva de *ikke* er, nemlig verdier, partiskhet, subjektivitet og partikularitet. Når den ene siden av motsetningsparet opphøyes, for eksempel slik at objektivitet bør råde, at fornuften skal styre, at offentlige forhold skal reguleres og at retten skal være universell, usynliggjøres samtidig motsetningen, den siden som utelukkes. Den opphøyde siden fremstår som den normale, allmenngyldige tilstanden og den motsatte som det avvikende og unormale.⁶⁷ Gjennom tenkningen i motsetninger settes med andre ord grensene for retten opp, i tråd med en adskillelsens logikk. Normaliteten som oppstår gjennom prosessen der den ene siden i en dikotomi defineres og legitimeres ved hjelp av negasjonen i den andre, forutsetter usynliggjøring av eller manglende bevissthet om at tenkning i motsetningspar skjer.⁶⁸

Todelingen av menneskeslekten i menn og kvinner har gjennom kjønnskodede, dikotome og hierarkiske strukturer vært en del av vesterlandsk tenkning siden antikken, under modernismen og frem til dagens velferdsstatlige idéverden. Forestillinger om menn og kvinner har vært strukturert i adskillende kategorier idet det mannlige og det kvinnelige har vært tilskrevet ulike egenskaper som skiller dem fra hverandre.⁶⁹ Menn og kvinner har også vært forbundet med ulike kjønnskodede arenaer, slik som det offentlige og det private.⁷⁰

66 Moa Bladini, *I objektivitetens sken – en kritisk granskning av objektivitetsideal, objektivitetsanspråk og legitimeringsstrategier i diskurser om dömande i brottmål*, Makadam förlag 2013.

67 Se i denne boken særlig Beate Sjøfjell, «Selskapsrett og et feministisk bærekraftsperspektiv», kapittel 7. Se også Svensson, *Genus och rätt*, 1997; Kevät Nousiainen, «Den universellt fria kvinnan? », *Retfærd* nr. 49, 1990, s. 4–19; MacKinnon 1991, s. 17.

68 Anu Pykkänen, *Trapped in Equality. Women as Legal Persons in the Modernisation of Finnish Law*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura/Finnish Literature Society 2009, s. 14.

69 Lundström 1999.

70 Hirdman 1990.

Skillet kan også føre til kvalitativ stillingstaking, idet motsetningene vurderes forskjellig. Den ene siden får utgjøre normen, mens den andre defineres som avvikende fra normen.⁷¹ En mann er en ikke-kvinne, kvinnen betraktes som annerledes, eller som den som avviker fra normen, og risikerer å vurderes lavere. At dette har skjedd og fremdeles skjer, er et historisk faktum.⁷² Feministisk rettsfilosofi har, ved å vise hvordan denne adskillelsens logikk virker, åpnet for forestillinger bortenfor en binær forståelse av mennesket, som åpner for andre kategorier enn kvinner og menn⁷³ eller for en forståelse av mennesket ut over kjønnskategorier.

12.2.4 Likhet og egenart

Den dikotome forestillingen om mennesket som enten kvinne eller mann har gjennom historien vært kombinert med ideer om hvorvidt de i hovedsak er like eller forskjellige. En likhetsteori vektlegger likhetene mellom kjønnene, mens en egenartsteori vektlegger forskjellene. Retningene er forskjellige når det gjelder muligheten for endring. Kvinner kan ifølge likhetsteorien på lengre sikt få samme livsvilkår som menn gjennom endrede verdier, holdninger og vilkår, mens den muligheten er betydelig mindre, om enn ikke helt umulig, ifølge egenartsteorien. Mulighetene for endring i egenartsteorien henger sammen med grunnlaget for egenarten. Forskjellene kan enten være grunnet biologiske forskjeller eller ulike livsvilkår og erfaringer. Den første oppfatningen kalles biologisme eller essensialisme, og handler om at kvinner og menn er ulike av natur. De fysiske forskjellene vektlegges, for eksempel at (de fleste) kvinner, men ikke menn, har en livmor, og mange av dem føder barn. Den andre oppfatningen betrakter forskjellige historiske livsvilkår som forklaring på forskjellene. Forskjeller i ansvarsområder er fremdeles nokså vanlige, og kvinner og menn tar forskjellig ansvar for omsorgsarbeid og ervervsarbeid. Kvinner og menn som grupper er forskjellige når det gjelder

71 Hirdman 1990.

72 Hirdman 1990; Svensson, *Genus och rätt*, 1997, s. 56 ff.

73 Se f.eks. Anne Hellum, «Hvem er likestillings- og diskrimineringsrettens subjekt? Om kjønn som diskrimineringsgrunnlag», i John Asland mfl. (red.), *Livsfellesskap – Rettsfellesskap: Festskrift til Tove Sverdrup 70 år*, Gyldendal 2021, s. 250–263.

politiske oppfatninger, særlig når det gjelder omsorgsspørsmål og velferd. Dette er påvist i studier i mange land.⁷⁴ At kvinner tenderer å være mer positive til omfordeling og satsing på velferd, kan til dels forklares med at kvinner har erfaring med omsorgsarbeid, privat så vel som offentlig. En svensk studie viser at mannlige riksdagsmedlemmer som har hatt foreldrepermisjon, blir mer interessert i sosiale spørsmål enn menn som ikke har hatt slik permisjon. For kvinner merkes ikke denne endringen, noe som i alle fall delvis kan forklares med en bredere sosialiseringssprosess som påvirker kvinner mer generelt.⁷⁵ Også når det gjelder utdannings- og yrkesvalg er det forskjeller mellom kjønnene. I denne bokens kapittel «Kjønnsperspektiv på yrkesetikken» drøfter Marit Halvorsen spørsmålet om hvorvidt kvinnelige dommere dømmer på en annen måte enn menn.⁷⁶

Den dominerende oppfatningen om kvinner og menn i de nordiske landene er at kjønnene er like, eller at eventuelle ulikheter mellom kjønnene er sosialt tilegnet og dermed mulige å endre. Både politikken og lovgivningen går i alle fall ut fra dette. Det er imidlertid en tendens til at biologiske forklaringer igjen får en større plass i den offentlige debatten.⁷⁷ Når det gjelder spørsmålet om kjønnskvoltering i selskapsstyrer, som Norge var blant de første landene som lovfestet, har argumentene som er fremført for at kjønnskvoltering trengs, vært basert på en blanding av mer eller mindre foranderlige forskjeller mellom kjønnene. Det kan betraktes som et rettferdighetsspørsmål at kvinner skal gis samme mulighet til makt og innflytelse, eller som et spørsmål om at kvinners perspektiver og erfaringer (biologisk eller sosialt) er annerledes enn menns perspektiver og erfaringer, og nettopp derfor bør være representert på de arenaene som styrer næringslivet.⁷⁸ Et annet argument som har blitt brukt

74 En tidlig studie fra Norge var Hege Skjeie, *Den politiske betydningen av kjønn. En studie av norsk topp-politikk*. Institutt for Samfunnsforskning, Universitetet i Oslo 1992.

75 Helena Olofsdotter Stensöta, «Spelar jämställda riksdagsmän någon roll?», *SNS analys*, nr. 37, juni 2016.

76 Kapittel 8 i denne boken.

77 Se tv-serien Hjernevask, for eksempel her: <https://forskning.no/slik-brukes-hjernevask-til-ansvar-til-norsk-kjonnforskning/1330153>, og debatt om biologiske forklaringer på at jenter gjør det bedre på skolen, blant annet i kjølvannet av denne utredningen: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-2019-3/id2627718/sec1>.

78 Se Beate Sjøfjell, «Selskapsrett og et feministisk bærekraftsperspektiv», kapittel 7 i denne boken.

for kjønnskvoltering, er at det er økonomisk lønnsomt.⁷⁹ Biologiske forskjeller knyttet til det å føde og amme barn brukes videre som argument mot at foreldrepermisjonen skal fordeles likt mellom kvinner og menn, både i politiske sammenhenger og i mange menneskers hverdagslige oppfatning.⁸⁰

Felles for begge egenartsretningene, den essensialistiske og den som er basert på ulike livsvilkår for kjønnene, er oppfatningen om at forskjellene betyr eller fører til at kvinner og menn tenker og handler ut fra forskjellig rasjonalitet. Ifølge psykologen Carol Gilligans teori om kvinners og menns ulike utviklingsmønstre når det gjelder å tenke og relatere til omgivelsene, tar kvinner utgangspunkt i omsorg, mens menn tar utgangspunkt i rettferdighet.⁸¹ Denne teorien er gjennom arbeidet til filosofen Virginia Held utvidet til et politisk og globalt nivå. Hun mener at omsorg sammen med rettferdighet bør kunne legges til grunn for så vel en personlig, politisk og global etikk som for den rettslige reguleringen.⁸²

Selv om egenartsteorien ikke har hatt nevneverdig betydning for nordisk feministisk rettsfilosofi, har omsorg en sentral plass innenfor genusrettsvitenskapen, både som grunnleggende rasjonalitet hos mennesker og som virksomhet med rettslig relevans.⁸³ Den nordiske velferdsstaten er basert på en idé om omsorg, uttrykt som solidaritet, likestilling og omfordeling av ressurser, selv om egenart ikke har vært utgangspunktet for tanken om omsorg. Rådende sosiale strukturer og verdier kan reformeres slik at kvinner kan oppnå like vilkår.⁸⁴ Det nordiske likestillingsidealet er basert på at kvinner og menn skal ha samme muligheter, rettigheter og plikter på alle områder i livet. Eventuelle forskjeller betraktes som sosialt konstruert (dette kalles konstruktivistisk forståelse), og

79 Fredrik Engelstad og Mari Teigen (red.), *Firms, Boards and Gender Quotas: Comparative Perspectives*. Emerald Publishing Limited 2012.

80 Se videre Ingunn Ikdahl, «Livsløp, normer og kropper: Kjønnsperspektiv på velferdsretten», kapittel 5 i denne boken.

81 Carol Gilligan, *Med kvinnors röst: Psykologisk teori och kvinnors utveckling*, Prisma 2001.

82 Virginia Held, *The Ethics of Care: Personal, Political, and Global*, Oxford University Press 2005.

83 Den som først utviklet dette i Norden, var Marianne Fastvold i boken *Fødsels- og omsorgsrett for foreldre. Juss og verdier ved svangerskap, fødsel og omsorg*. Grødahl og Dreyer 1990. Se også Ikdahl, kapittel 5 i denne boken, samt Hege Brækhus 2011; Svensson mfl. 2004; Burman og Gunnarsson (red.) 2001; Kevät Nousiainen mfl. (red.), *Responsible selves. Women in the Nordic Legal Culture*, Ashgate Publishing 2001.

84 Davies, *Asking the Law Question*, 2017, s. 242.

retten gjelder formelt likt for kvinner og menn i stort sett alle spørsmål. For feministisk rettsfilosofi handler det i stor grad om å synliggjøre at dette idealet og retten som system er preget av en mannlig norm, men samtidig ikke hevde at kvinner og menn er grunnleggende forskjellige. Oppfatningen er at kjønn spiller en rolle, men ikke hvordan, og at det alltid må være slik.

Forståelsen av kjønn har over tid utviklet seg til å bli mindre binær, og ved siden av kjønn har også andre maktordener og interaksjonen mellom dem fått oppmerksomhet. Komplekse mønstre av diskriminering og undertrykkelse som ikke lar seg forklare med én faktor eller én spesifikk maktrelasjon, har fått oppmerksomhet. De kan blant annet være basert på faktorer som kjønn, etnisk opprinnelse, klasse, seksuell legning, funksjonsvariasjoner og alder. Ved hjelp av begrepet interseksjonalitet kan slike samvirkende makthierarkier studeres.⁸⁵ Mønstrene kan variere avhengig av den konkrete sammenhengen, og faktorer som har stor forklaringsverdi for relasjonen mellom kvinner og menn i for eksempel Norge, trenger ikke ha det for kvinner og menn i et annet land. Ulike typer undertrykkelse kan forsterke hverandre. Én type undertrykkelse opphører heller ikke bare fordi det oppstår undertrykkelse i en annen relasjon. Parallelt med den rasistiske eller seksuelle undertrykkelsen som henholdsvis svarte og lesbiske kvinner kan være utsatt for, kan de oppleve samme undertrykkelse som hvite eller heteroseksuelle kvinner gjør. Dette mangfoldet av skjæringspunkter har ført til en utvikling av feministiske teorier som ikke bare fokuserer på kjønn, men som også inkluderer andre diskriminerings- og voldsperspektiver enn de som er knyttet til kjønn alene.⁸⁶ Hvordan denne utviklingen påvirker synet på kjønnetes likhet eller egenart, finnes det ikke noe entydig svar på. Økt fokusering på identitet (der mennesker defineres slik at de tilhører én eller flere spesifikke grupper) kan føre til at tanken om egenart forsterkes, men det kan også føre til at streben etter likhet vektlegges til tross for forskjellen i identitet.

---

85 Begrepet interseksjonalitet ble etablert av Kimberlé Crenshaw i artikkelen «Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics». *University of Chicago Legal Forum*, vol. 1989, utgave 1, artikkel 8. Se videre Hellum, Sandvik og Skilbrei, kapittel 13 i denne boken.

86 Davies, *Asking the Law Question*, 2017, s. 266.

Svaret har ikke bare å gjøre med om man mener at det finnes forskjeller eller ikke, men mer med hva man vil gjøre med dem. Spørsmålet om likhet og egenart må altså knyttes til ulike typer tiltak.

12.3 Hvordan kan retten legitimeres – hvordan retten legitimeres som maktorden

For at retten skal ha tillit, må den oppfattes som innholdsmessig rettferdig, rimelig og korrekt, og i tillegg må den ha blitt til i en formelt riktig prosess. Disse to aspektene kan beskrives ved hjelp av distinksjonen legalitet og legitimitet. Med legalitet menes vanligvis at en lov har blitt til gjennom en formelt riktig orden, og med legitimitet menes at denne ordenen har kvaliteter som gjør at den anses som legitim, for eksempel at grunnleggende menneskerettigheter respekteres.⁸⁷ Langs denne distinksjonen, som snarere uttrykker en gradforskjell enn en motsetning, kan vi plassere ulike rettsteorier gjennom historien. En rettspositivistisk posisjon legger vekt på legalitet, det vil si at retten er et resultat av beslutninger som er tatt av makten – i vår del av verden det demokratiske parlamentet – i samsvar med en spesifikk prosess som er regulert i grunnloven. Både legalitetsaspektet, det vil si at prosessen er rettssikker, og legitimitetsaspektet, det vil si at resultatet av prosessen er legitimt, er sentrale for at retten generelt skal oppfattes som legitim. Legitimitet har tidligere vært forbundet med en naturrettslig posisjon, men er i dag noe som har sin selvfølgelige plass i et demokratisk rettssystem. Menneskerettighetene kan i dag betraktes som uttrykk for så vel legitimitet som legalitet.⁸⁸

Retten og anvendelsen av den forventes å være rettferdig. Det finnes en sterk kobling mellom rett og rettferdighet.⁸⁹ Så vel legalitet som legitimi-

87 NOU 2003: 19, *Makt og demokrati*, Sluttrapport fra Makt- og demokratiutredningen; Svensson, *Genus och rätt*. 1997, s. 199 ff; Aleksander Peczenik, *Vad är rätt? Om demokrati, rättsäkerhet, etik och juridisk argumentation*, Norstedts Juridik 1995, s. 47 ff.

88 Se videre om denne diskusjonen i f.eks. Synne Sæther Mæhle, *Grenser for rettsanvendelseskjønn: Om rettslig legitimitet i et spenningsfelt mellom flertallsmakt og rettighetsvern*, Gyldendal Akademisk 2005; Inger Johanne Sand, *Rett, samfunn og legitimitet*, Universitetsforlaget 2019.

89 Se f.eks. kap. 14 i NOU 2003: 19, *Makt og demokrati*, Sluttrapport fra Makt- og demokratiutredningen, s. 63.

tet er uttrykk for rettferdighet, henholdsvis formell og materiell.⁹⁰ Dette er særlig sentralt i et samfunn som gjør krav på å være demokratisk, og i en stat som kaller seg rettsstat. Men hva er rettferdighet, og hvordan ser en rett ut når den er rettferdig? Det finnes forskjellige oppfatninger om det, hvorav noen er formulert i egne rettferdighetsteorier, mens andre er en del av et samfunns verdigrunnlag og utgangspunkt for samfunnets oppbygning. Den feministiske rettsfilosofien kan bidra til at retten oppleves som legitim ved å synliggjøre hvordan retten mislykkes med å leve opp til målsetningen som er uttrykt i retten.

12.3.1 En emansipatorisk rettsfilosofi

Kritikken som rettes mot retten, blant annet at den er til disfavør for kvinner som gruppe eller grupper av kvinner, er verdt å ta på alvor. Hvis det ikke skjer, risikerer retten å miste legitimitet. Feministisk rettsfilosofi har et emansipatorisk eller frigjørende formål.⁹¹ Hensikten oppfylles ved å synliggjøre rettens kjønnede utforming og konsekvenser. Retten tas ikke for gitt, men det skjer en prøving av hvorvidt retten lever opp til sine eksplisitte målsetninger om å sikre alle menneskers like rettigheter og plikter, for at en frigjøring skal kunne skje. Synliggjøring på ulike måter av rettssubjektet som konkret og bruk av de begrepene som er utviklet for å få kunnskap om retten, kan styrke rettens legitimitet på lang sikt.

At retten forstås som en sosial konstruksjon og som preget av maktrelasjoner, fører til standpunktet at *kjønn har betydning*, eller at retten er kjønnet. Selv om retten stort sett er kjønnsnøytral i formell betydning, det vil si at de fleste regler gjelder for alle uansett kjønn (eller andre kjennetegn), har retten ulike konsekvenser for ulike mennesker avhengig av deres kjønn (og andre kjennetegn). For å fange inn at retten til tross for formell kjønnsnøytralitet har forskjellige konsekvenser avhengig av kjønn, benyttes begreper som reell eller skjult særbehandling. I den norske likestillings- og diskrimineringsloven (2017) er ikke kjønn definert. Det fremgår indirekte at det finnes to kjønn, idet noen bestemmelser

⁹⁰ Gustafsson 2002, kap. 5.

⁹¹ Jf. sitatet av Tove Stang Dahl i avsnitt 1.1 ovenfor om å forbedre kvinners stilling i retten og i samfunnet.

nevner representasjon av begge kjønnene. Selv om kjønn som rettslig fenomen i dag rent formelt er juridisk, og som sådan mulig å endre ut fra den enkeltes oppfatning om kjønnsstilling, går de tilgjengelige kjønnskategoriene tilbake til en forestilling om de biologiske kjønnene. For å kunne synliggjøre hvordan kjønn er og kan gjøres relevant, brukes begrepet kjønn i flere betydninger: (1) som biologisk kjønn, (2) som en konstruksjon (juridisk kjønn) og forestilling om kjønn (synonymt med genusbegrepet), og (3) som et begrep som fanger inn kjønn som et strukturerende prinsipp på strukturelt nivå for utformingen av en maktorden (patriarkat, genusorden, genussystem eller kjønnsmaktorden). På svensk brukes *genus* om de to sistnevnte betydningene. Genus står for forestillinger om kjønn, det vil si hvilke kjønn som finnes, og hva det innebærer å ha et bestemt kjønn, også på et strukturelt nivå. Kjønn og forestillinger om kjønn har betydning på en implisitt eller skjult måte. Genusbegrepet brukes for å fange inn at kjønn og hva det innebærer å tilhøre et bestemt kjønn, ikke er gitt, men en sosial konstruksjon, på samme måte som begrepet rase brukes i *Critical Race*-teorien.⁹²

Ved hjelp av den andre og tredje betydningen av kjønn (og genus) er det mulig å frigjøre seg fra og problematisere forestillinger om kjønn som tas for gitt, men også å se hvordan retten produserer og reproduserer en bestemt maktorden, det vil si den ordenen mellom kjønnene som et samfunn har. Produksjonen av en adskillelse av kjønnene og hierarkier mellom dem er et typisk utslag av en slik maktrelasjon. Et konkret eksempel, som er nevnt ovenfor, er arbeidsmarkedets kjønnssegregering⁹³ og kjønnskoding av ulike yrker. Begrepet kjønn (genus) omfatter også en mulighet for å synliggjøre maktrelasjoner på et kunnskapsteoretisk nivå. Andre begreper som fanger inn og muliggjør en synliggjøring av sammenhengen mellom kjønn og rett, er for eksempel skjult særbehandling og begrepet «den mannlige normen», som er presentert ovenfor. Sammen gjør disse begrepene det mulig å se og artikulere sammenhenger mellom kjønn og rett, som også gir et utgangspunkt for diskusjoner om rettens legitimitet og rettferdighet.

92 Se for eksempel Maria Grahn-Farley, «Critical Race Theory sett genom tre rättsfall», i Maria Nääv og Mauro Zamboni (red.), *Juridisk metodlära*, Studentlitteratur 2018, s. 317–348.

93 NOU 2003: 19, *Makt og demokrati*, Sluttrapport fra Makt- og demokratiutredningen, s. 39.

12.3.2 Rett og rettferdighet

Koblingen mellom rett og rettferdighet er sentral og har vært det i mange år.⁹⁴ Koblingen fremheves i eden som studentene avlegger før de får sin eksamen fra juristutdanningen.⁹⁵ Samtidig har rettferdighet som normativt ideal vært problematisk i den rettsrealistisk og analytisk inspirerte nordiske rettsvitenskapelige tradisjonen. Det kan også uttrykkes som at legalitetsaspektet har blitt vektlagt på den rettslige arenaen, mens legitimitet for retten særlig er oppnådd gjennom at den har blitt opplevd som basert på en inkluderende og deltakende demokratimodell med sterkt kooperative trekk. Dette kan forklare hvorfor de fleste normative rettferdighetsteorier er fra den engelskspråklige verden. Rettferdighet som normativt ideal i de nordiske landene ser snarere ut til å være knyttet til demokratiet og til politikken område, og betraktes som et spørsmål om prosedyrer og institusjonelle vilkår. Den nordiske velferdsmodellen er basert på en idé om fordeling av materielle ressurser, sikring av en akseptabel levestandard og at alle mennesker skal ha mulighet til å leve et godt liv.⁹⁶ De formelle og materielle aspektene av demokratiet finnes både på den rettslige og den politiske arenaen, og de samspiller med hverandre.

Det nordiske samfunnet har i en lang periode hatt en generell streben etter likeverd, likestilling og sosial utjevning. I dag øker vektleggingen av individuelle rettigheter, og de støttes i loven, noe som kan føre til behov for økt refleksjon om rettferdighet.⁹⁷ Det er også viktig å reflektere over koblingen mellom rettferdighet som teoretisk begrep og som praktisk handling. Diskrimineringsbegrepet ligger nært ideen om individuell rettferdighet, mens et syn på retten som styringsmiddel for å fremme likestilling på kollektivt nivå ligger nærmere den prosessuelle rettferdighetsforestillingen. Mye av det som tidligere ble behandlet som saker for en allmenn politikk og fordelingsmodell, har i senere år blitt uttrykt som

94 Se f.eks. Alf Ross, *Om ret og rettferdighet*, Gyldendal 2013 [1953]; Torstein Eckhoff, «Rett og rettferdighet», *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, vol. 102, nr. 1, 1989, s. 1–12; Anders Bratholm, Torkel Opsahl og Magnus Aarbakke (red.), *Samfunn, rett, rettferdighet: Festskrift til Torstein Eckhoffs 70-årsdag*, Tano 1986.

95 Se Marit Halvorsen, «Kjønnsperspektiv på yrkesetikken», kapittel 8 i denne boken.

96 Se f.eks. forskningssatsningen UiO:Norden, <https://www.uio.no/forskning/satsinger/norden/>.

97 Se spesialutgaven «Exploiting Justice in a Transformative Swedish Society», *Nordic Journal on Law and Society (NJOLAS)*, vol. 3, nr. 2 (2020).

individuelle rettigheter; det skjer en juridifisering, eller rettsliggjøring, på bred front i de nordiske landene.⁹⁸ Det kan være bra å styrke individuelle rettigheter, men hvis det skjer samtidig med at strukturelle verktøy for å jevne ut forskjeller svekkes, er det ikke sikkert at utgangen samlet sett blir positiv i et kollektivt perspektiv.⁹⁹

Så vel den norske som den svenske offisielle forestillingen om demokrati og rettferdighet er således en kombinasjon av formelle og materielle aspekter. En viktig del av denne forestillingen er at alle mennesker skal kunne delta i beslutninger som vedrører enkeltmenneskene og hele samfunnet. I det overordnede målet for den svenske likestillingspolitikken er dette uttrykt som at kvinner og menn skal ha samme makt til å forme samfunnet og sine egne liv. I den norske likestillingspolitikken er ikke dette like tydelig uttrykt. Makt ble i den likestillingspolitiske redegjørelsen for 2020 bare omtalt i forbindelse med det internasjonale likestillingsarbeidet.¹⁰⁰ Derimot fremhever Hege Skjeie betydningen av å se likestillingens grunnleggende betydning for makten og demokratiet, i en særuttalelse til Makt- og demokratiutredningen 2003.¹⁰¹ Hun mener at internasjonal rett og særlig menneskerettighetene, ikke minst Kvinnekonvensjonen, må få en sterkere stilling i norsk rett for å styrke demokratiet. Hun mener at flertallet i Makt- og demokratiutredningen har fremstilt den internasjonale retten som et problem for demokratiet fordi det norske folkestyret overlater makt til FN, EU og internasjonale domstoler. Rettigheter handler om å bemyndige¹⁰² så vel enkeltmennesker som grupper for å oppnå reelt demokrati (og rettferdighet). Det normative standpunktet at et samfunn for å kunne kalles rettferdig må ha

98 Se f.eks. Henriette Sinding Aasen mfl. (red.), *Juridification and Social Citizenship in the Welfare State*, Edward Elgar, USA 2014; Leila Brännström, *Förrättsligande. En studie av rättens risker och möjligheter med fokus på patientens ställning*, Bokbox Förlag, Lund 2009.

99 Vibeke Blaker Strand og Anne Hellum, «Solberg-regjeringens forslag til reformer på diskrimineringsfeltet: Uniformering, individualisering, privatisering og avrettsliggjøring». *Kritisk Juss*, vol. 43, nr. 1 (2017).

100 Regjeringens likestillingspolitiske redegjørelse 2020: Kultur- og likestillingsministerens redegjørelse for Stortinget, 28.04.2020. <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/likestillingspolitisk-redegjorelse-2020/id2700156/>.

101 Særuttalelse fra Hege Skjeie, NOU 2003: 19, *Makt og demokrati*, Sluttrapport fra Makt- og demokratiutredningen, s. 75.

102 Dette begrepet tilsvarer begrepet *empower*, som brukes i FNs bærekraftsagenda (Agenda 2030) for mål 5, likestilling.

likestilt kvinner og menn, er likevel et felles utgangspunkt for politikken og retten i Norge så vel som i Sverige og mange andre land. Standpunktet er ikke kontroversielt; kontroversielt kan det derimot bli ved en konkretisering av hva rettferdighet mellom kjønnene innebærer.

12.3.2.1 Normative rettferdighetsteorier

Normative rettferdighetsteorier kjennetegnes av at de definerer hva som er rettferdig. Rettferdighetsteorier som juriststudenter møter, er vanligvis formulert i en liberal politisk filosofisk tradisjon av briter, amerikanere og australiere som John Rawls, som allerede er nevnt, Jeremy Bentham, John Stuart Mill med flere.¹⁰³ Tove Stang Dahl er blant dem på det kvinneverrettslige kunnskapsfeltet som henviste til John Rawls' rettferdighetsteori.¹⁰⁴ De fleste av disse teoriene handler om fordeling av materielle ressurser, og noen definerer også hva rettferdighet er i kvalitativ mening.

Feministisk rettsfilosofi har ofte et normativt trekk, som kommer til uttrykk i forestillinger om at retten bør være rettferdig (og at dens legitimitet forutsetter dette), men i nordisk sammenheng uttrykkes ikke dette vanligvis gjennom henvisninger til bestemte rettferdighetsteorier. Vi kan imidlertid se en økt interesse for rettferdighet mer generelt og for teorier om rettferdighet i nordisk sammenheng.

Selv om de feministiske rettferdighetsteoriene hører til forskjellige tradisjoner, har de visse fellestrekk. Ett fellestrekk er å starte i kritikken av de rettferdighetsteoriene som er begrenset til den offentlige sfæren (se punkt 12.2.2 ovenfor om distinksjonen mellom offentlig og privat sfære), til abstrakte prinsipper og til spørsmålet om fordeling av materielle ressurser. Både Susan Moller Okin, Martha Nussbaum og Iris Marion Young (professor i statsvitenskap) har videreutviklet disse teoriene fra kritikken, men på ulike måter.

Okin mener at rettferdighet i samtidens rettssystem hovedsakelig garanteres gjennom de rettslig anerkjente grunnleggende frihetene og rettighetene for enkeltmennesket som beveger seg i den offentlige

103 Se f.eks. Eng 2007 og Ole Hammerslev og Henrik Palmer Olsen (red.), *Rettsfilosofi. Centrale tekster og temaer*, 2. utgave, Hans Reitzels Forlag 2019.

104 Tove Stang Dahl (red.), *Kvinneverett I*, Universitetsforlaget 1985.

sfæren.¹⁰⁵ Menneskers liv i familien og i privatlivet er i stor grad unntatt rettslig regulering. Det betraktes som mer eller mindre selvfølgelig at privatlivet bør beskyttes fra rettslig innblanding. Dette kan føre til at mennesker som er avhengige av andre i familien, ikke har en rettslig beskyttet stilling. Overgrep, manglende likestilling og andre misforhold i familien kan dermed få vedvare. Det rammer særlig kvinner og barn, ettersom de oftest har en mer utsatt posisjon både innenfor familien og i livet utenfor familien. Okin mener at samfunnet som helhet er preget av hvordan familien ser ut. Manglende likestilling i privatlivet vil også prege samfunnet, som i sin tur har en tendens til å reprodusere samme manglende likestilling. Teorier om rettferdighet må derfor inkludere privatlivet og la de prinsippene som gjelder i det offentlige, også gjelde for familien.

Nussbaum har i likhet med Okin fokus på privatlivet i sin teori om sosial rettferdighet. Hun har utviklet begrepet sosial rettferdighet ved å studere de faktiske vilkårene som kvinner lever under i sitt materielle og sosiale miljø i India. Hun mener at for at den offentlige politikken skal kunne sies å være rettferdig, kreves det at innbyggerne får grunnleggende betingelser for å kunne fungere på bestemte nøkkelområder i livet.¹⁰⁶ Teorien hennes er klart normativ. Hun mener at visse funksjoner er sentrale i menneskets liv, og at det finnes en virkelig menneskelig måte å utøve disse funksjonene på som overskrider det dyriske. Hun definerer et antall muligheter som betraktes som sentrale – *central capabilities* – som politikken skal etterstrebe å oppfylle for alle. Disse mulighetene må ikke settes til side for å fremme andre typer sosiale fordeler. Noen av de sentrale mulighetene er å kunne leve et liv av normal lengde for mennesker, være ved god helse og ha kroppslig integritet. Disse mulighetene er ikke garantert for alle kvinner i det indiske samfunnet, mener Nussbaum. Særlig i familiens domene utsettes kvinner for ulike typer overgrep. Familien kan både fremme og hemme menneskers muligheter. Hun mener at det er lovene og politikken som kan sørge for at familien fremmer og ikke hemmer mulighetene. For at dette skal bli mulig, er det viktig at teorier om rettferdighet, som retten er basert på, omfatter familien. Konsekvensen

105 Okins viktigste arbeid på dette temaet er *Justice, Gender and the Family*, 1989.

106 Nussbaum 2000; Kjersti Fjørtoft, «Martha Nussbaums rettferdighetsteori», i Beatrice Halsaa og Anne Hellum (red.), *Rettferdighet*. Universitetsforlaget 2010.

er ellers at de i og for seg rimelige abstrakte prinsippene om at alle er like og har rett til et verdig liv, bare gjelder for noen, og at kvinners erfaringer med ikke å få utøve mulighetene sine, dessuten skjules og fornektes. De abstrakte prinsippene må implementeres i de faktiske vilkårene som mennesker lever under.

Når mange rettferdighetsteorier er begrenset til fordeling av materielle ressurser, usynliggjør det at rettferdighet handler om mer enn tilgang til slike ressurser. Rettferdighet handler ifølge Young (også) om hvorvidt det finnes nødvendige institusjonelle forutsetninger for at innbyggerne skal kunne utnytte og utvikle sine individuelle muligheter (her har hun likheter med Nussbaum). Videre handler det om å kunne utnytte og utvikle kollektivt samarbeid og dialog. Definisjonen av rettferdighet utgår snarere fra definisjonen av urettferdighet som hinder for menneskers utvikling og streben, som undertrykkelse og dominans. Undertrykkelsen har ifølge Young fem ansikter, hvorav det første er eksploatering. Ekteskapet er ett eksempel på eksploatering, der kvinner utfører en større mengde ubetalt arbeid enn menn gjør. Menn drar dermed nytte av kvinners ubetalte arbeid ved at de selv frigjøres og kan bruke tiden på betalt arbeid. Det andre ansiktet er marginalisering. Mennesker som står utenfor arbeidslivet, har en tendens til å bli marginalisert, og dette er i større grad aktuelt for alenemødre enn for andre grupper. Maktesløshet er det tredje ansiktet, kulturell dominans det fjerde, og vold det siste. Kvinner har mindre makt i så vel det private som det offentlige livet. Medier og annet kulturelt tilbud er dominert av menn. Vold rammer særlig grupper som er marginalisert eller maktesløse.¹⁰⁷

Young definerer ikke, slik for eksempel Nussbaum gjør, hva rettferdighet er, men hennes teori ligger nærmere de rettferdighetsteoriene som betrakter rettferdighet som prosessuell.¹⁰⁸ Felles for disse er at de ikke definerer hva rettferdighet er som sådan, men snarere fokuserer på de institusjonelle vilkårene. Rettferdighet oppnås i stedet gjennom en rettferdig prosedyre som skal garantere mennesker delaktighet i formingen

¹⁰⁷ Iris Marion Young, *Att kasta tjejkast. Texter om feminism och rättvisa*, Atlas 2000.

¹⁰⁸ Rawls' rettferdighetsteori er en slik teori, men også det svenske synet på demokrati har et prosessuelt anslag. Det er imidlertid viktig å huske at Rawls mer eller mindre unntar den private sfæren, noe Young ikke gjør, og for den saks skyld heller ikke Norges eller Sveriges demokratimodeller.

av et rettferdig samfunn. Young mener at samfunnet må kunne møte alle menneskers krav om delaktighet i formingen av de institusjonelle vilkårene og i beslutningstakingen.¹⁰⁹ Dette forutsetter at ulikhet betraktes som en ressurs, og at den får prege kommunikasjonen mennesker imellom. Den rasjonelle samtalen som mange moderne demokratiteoretikere går inn for, er ifølge Young basert på kulturspesifikke normer for hvordan en dialog bør se ut. Bestemmelse over dialogens former er et spørsmål om sosial makt, makt av det slaget som ofte usynliggjøres, nemlig sosial og kulturell makt. Teorien har fellestrekk med teorien om genus-systemet. Begge har en strukturell forklaring på manglende likestilling. Maktbegrepet er sentralt og betraktes som et relasjonelt og rommelig begrep. Makt handler ikke om en egenskap, men om å ta plass på noen andres bekostning. Begrepet sosial rettferdighet anvendes for å markere at rettferdighetsteorier om tilgang til goder er omformulert til teorier om frihet fra dominans og undertrykkelse innenfor alle sfærer i menneskers liv. For å oppnå sosial rettferdighet kreves det aktive tiltak for å oppheve diskriminering og andre urettferdige vilkår fra samfunnets side.

Et annet aspekt ved rettferdighet bidrar Virginia Held med når hun argumenterer for at omsorgsetikken bør komplettere det rettferdighetsetiske aspektet. Med omsorgsetikk menes en etikk som utgår fra en psykologisk logikk om relasjoner og omsorg for ens nærmeste, mens rettferdighetsetikk utgår fra en formell rimelighetslogikk. Den førstnevnte legger vekt på den konkrete sammenhengen, tillit, imøtegåelse av behov og fremming av omsorg for ens nærmeste. Den senere fokuserer på abstrakte prinsipper som formell rettferdighet, likestilling og individuelle rettigheter. Rettferdighetsteori handler ifølge Held ikke bare om rettferdighet mellom ulike subjekter, men også om omsorgen for ens nærmeste på individuelt, lokalt og globalt nivå.¹¹⁰

Denne tanken kan også spores i nordiske rettsvitenskapelige arbeider, om enn ikke i form av en eksplisitt rettferdighetsteori. Det relasjonelle (omsorgsrasjonelle) perspektivet er sentralt i flere arbeider, ikke minst i

---

109 Young 2000.

110 Held 2005.

min feministiske rettsfilosofiske avhandling fra 1997.¹¹¹ Ansvarstakelsen som særlig er knyttet til kvinners liv i Norden, er utgangspunkt for titte- len på antologien *Responsible Selves*¹¹² og et tema i rettshistorikeren Anu Pylkkänenens bok *Trapped in Equality*.¹¹³ Materiellrettslige spørsmål har ofte å gjøre med omsorgsfunksjoners lavere rettslige status, og argumen- tasjonen kan gå ut på at omsorg må oppvurderes for å oppnå en rettferdig fordeling av noe. Det argumenteres for at omsorg er et grunnleggende trekk ved menneskers liv som bør erkjennes filosofisk, ikke ut fra at kvin- ner er mer omsorgsorienterte i essensiell betydning.

12.3.2.2 Normative rettferdighetsteoriers dilemma

Et mer problematisk aspekt er at normative teorier kan være diskutabile fra et kjønnsperspektiv. En normativ rettferdighetsforestilling tenderer å bli allmenngyldig og kan dermed virke ekskluderende med hensyn til andre forestillinger. Dette er et dilemma for kjønnsforskningen så vel som for all annen kritisk forskning. Kritikken er berettiget, samtidig som formuleringen av normative teorier om rettferdighet kan være viktig. Kjernen i kjønnsforskningens kritikk av det etablerte vitenskapssynet er sistnevntes oppfatning om at det finnes allmenngyldige normative idea- ler. Hvis kjønnsforskningen bidrar til å bygge opp teorier som konstrue- rer nye allmenngyldige idealer og grunnleggende antakelser, kan det føre til nye former for ekskludering og usynliggjøring. En vanlig slik kritikk av kjønnsforskningen er nettopp rettet mot dens homogenitet. Den sies å ureflektert ha bygget på grunnleggende antakelser om at de livsvilkårene

---

111 Svensson, *Genus och rätt. En problematisering av föreställningen om rätten*, 1997. Se også Tone Sverdrup, «Å skille seg til penger – eller gifte seg til fattigdom?», i Trude Haugli, Siri Gerrard, Anne Hellum og Eva-Maria Svensson (red.), *Dette brenner jeg for: Festskrift til Hege Brækhus 70 år*. Fagbokforlaget 2019, s. 467–481; Ingunn Ikdahl, «Før ble de absorbert av storfamilien ...? Individuer og relasjoner i folketrygdlovens etterlatteytelser», i Trude Haugli mfl. (red.), 2019, s. 161–181. Andre arbeider som også vektlegger betydningen av å ha et relasjonelt perspektiv, er Johanna Niemi-Kiesiläinen, «The Reforms of Sex Crime Law and the Gender-Neutral Subject», i Eva-Maria Svensson, Anu Pylkkänen og Johanna Niemi-Kiesiläinen (red.), *Nordic Equality at the Crossroads. Feminist Legal Studies Coping with Difference*, Ashgate Publishing 2004; Monica Burman, *Straffrätt och mäns våld mot kvinnor. Om straffrättens förmåga att producera jämställdhet*, Iustus Förlag 2007; Jannice Käll, *Converging Human and Digital Bodies. Posthumanism, Property, Law*, Juridiska institutionens skriftserie, Göteborgs universitet 2017.

112 Nousiainen mfl. (red.) 2001.

113 Pylkkänen 2009.

og erfaringene som deles av hvite, kristne, vestlige middelklassekvinner, er gyldige for alle kvinner. En teori som er basert på en slik antakelse, er like perspektivløs når det gjelder betydningen av sosial tilhørighet for rettens sosiale konstruksjon som all annen distansert og objektiv kunnskapsteori.¹¹⁴ Young prøver å unngå denne kritikken ved å bygge en institusjonell struktur som fremmer alles delaktighet i stedet for å definere innholdsmessig hva rettferdighet er. Hennes teori er dermed på linje med det nordiske demokratiets forestilling om rettferdighet.

12.4 Hva er retten – og hva gjør retten?

Å besvare det rettsfilosofiske spørsmålet om *hva retten er*, er sentralt i mange rettsteorier. Uansett om svaret uttrykkes som en forestilling om rettens objekt karakter eller som en konkretisert forestilling av en individuell ideologi og/eller samfunnsideologi, forutsettes det at retten er et kunnskapsobjekt.¹¹⁵ Dette objektet, eller systemet, tenderer dessuten å forstås som at det holdes sammen av en enhetlig idé, en grunnleggende norm eller visse grunnleggende prinsipper. Feministiske rettsfilosofer mener at retten ikke kan betraktes bare som et abstrakt idésystem, men som en konkret maktorden med faktiske effekter på menneskers liv. Det som tildeles status som rett, får dermed en normativ kraft, slik at retten på denne måten oppfattes å gi uttrykk for hva som er normalt og allment akseptert.¹¹⁶

Videre etterstrebes koherens og motsigelsesfrihet i så vel tolkning som anvendelse av retten. Feministisk rettsfilosofi har avvist dette idealet om koherens, som er utbredt innenfor nordisk rettsvitenskap. Feministisk rettsfilosofi har i stedet pekt på at denne streben etter koherens i virkeligheten kan innebære at motsigelser, ulike interesser og kolliderende

114 Lena Martinsson, Gabriele Griffin og Katarina Giritli Nygren (red.), *Challenging the Myth of Gender Equality in Sweden*, Policy Press 2016; Joanne Conaghan, «Reassessing the Feminist Theoretical Project in Law», *Journal of Law and Society*, vol. 27, nr. 3, 2000, s. 351–385; Anne Bottomley, «Theory is a Process not an End: A Feminist Approach to the Practice of Theory», i Janice Richardson og Ralph Sandland (red.), *Feminist Perspectives on Law & Theory*, Cavendish Publishing 2000, s. 25–51.

115 Svensson, *Genus och rätt*, 1997, s. 268; Judith Grbich, «The Body in Legal Theory», *University of Tasmania Law Review*, vol. 11, 1992, s. 26–58.

116 Carol Smart, *Feminism and the power of law*, Routledge 1989; Svensson, *Genus och rätt*, 1997.

verdier usynliggjøres.¹¹⁷ Selv om koherens kan oppfattes som et ideal man bør strebe etter, og som en måte å skape orden og unngå kaos på,¹¹⁸ har begrepsliggjøring av retten med hensyn til at den skal være koherent og konsekvent, en tendens til å reprodusere og legitimere opprettholdelsen av status quo og eksisterende maktrelasjoner som er nedfelt i retten. Dette gjøres ofte med henvisning til rådende normer som forstås som fellesverdier i samfunnet, og som universelle, naturlige og uunngåelige. Men et slikt ideal kan føre til at motsetninger i retten skjules.¹¹⁹ Hvis vi i stedet streber etter å synliggjøre manglende koherens, er det mulig å blottlegge at retten er et uttrykk for visse maktrelasjoner og hvordan de tenderer å bli gjenskapt. Hvis vi kan synliggjøre dette, kan det hjelpe oss med å gjøre retten mindre ensidig.

Feministisk rettsfilosofi går altså lenger enn å stille spørsmålet om hva retten *er*, og interesserer seg også fremfor alt for hva retten *gjør*. Denne nyorienteringen har paralleller til den rettsrealistisk influerte rettsvitenskapen som har åpnet for å bringe inn rettens faktisitet og konsekvenser (ikke minst innenfor retts sosiologien), og også for at empirien kan være et grunnlag for kritikk av retten.¹²⁰ Spørsmålet om hva retten *gjør*, gis imidlertid en videre og til dels annen betydning i feministisk rettsfilosofi. Retten virker normerende, det vil si at den påvirker hvordan vi tenker om ting, og den påvirker selve vår forståelse av verden. Den konstruerer visse kroppor som mennesker, som borgere eller som eiendom. Den konstruerer relasjonen mellom ulike grupperinger og organer og gjør dem avhengige eller uavhengige, fattige eller rike. For å synliggjøre dette må vi omformulere spørsmålet om hva retten *er*, til et spørsmål om hva retten *gjør*.

Et fellestrekk i feministisk rettsfilosofi er å forstå retten som en sosial konstruksjon, som et normsystem som interagerer med andre normsystemer, men også med hele samfunnet. I boken *Genusrettsvitenskap* beskrives retten forenklet som en prosess der forestillinger om hva retten *er*, uttrykkes, kommuniseres og praktiseres i en konkret sammenheng,

---

117 Svensson 2014.

118 Peczenik 1995.

119 Svensson 2014.

120 Christoffer C. Eriksen, *Kritikk. Konfrontasjoner med rett og makt*, Universitetsforlaget 2016.

reelt eller fiktivt.¹²¹ Et slikt syn innebærer altså at retten ikke betraktes som et isolert system av regler, prinsipper og begreper uttrykt i rettslige tekster, rettskildene, og at dette systemet bør være logisk, koherent og fritt for motsigelser, som har vært det dominerende synet innenfor analytisk rettsfilosofi og i den rettsdogmatiske tradisjonen.

Feministisk rettsfilosofi har sammen med andre retninger innenfor rettsvitenskapen bidratt til en forandring av måtene retten betraktes på som et separat objekt. Å gi betydning til selve kommunikasjonen om retten mellom aktører innenfor det juridiske kommunikative fellesskapet, åpner for et syn på retten som noe som gjøres, når det gjelder både bekrefte og forandring av den.¹²² Synet på rettssystemets lukkethet, der retten bare kan endres gjennom lovgivning, er således ikke like fremtredende i dag. I dag anses det som mer mulig å ta inn verdier og samfunnsverdier i rettsanvendelsen enn tidligere. Det gjør også at grensen mot andre norm-systemer, som for eksempel moral, ikke er like strikt lenger. Dette vises også i diskusjonen om et normativt korrektiv, det vil si muligheten for å evaluere retten, som er sentral i norsk rettstenkning i dag.¹²³

12.4.1 Forestillingen om retten og rettssubjektet som abstrakt

Feministisk rettsfilosofi bryter videre med den vanlig forekommende abstrakte forståelsen av retten. Et alternativ til å forstå retten som abstrakt er å forestille seg den som materiell, og som en del av kulturen og nedfelt i den.¹²⁴ En slik retning har i nordisk sammenheng blitt fremmet av blant annet professor i rettskulturer Hanne Petersen.¹²⁵ Hun fremholder at rettskulturen også i såkalte sekulariserte samfunn produseres fortløpende i samsvar med mannlig dominans og kjønnshierarkiske forståelser. Hun mener derfor at en feministisk angrepsmåte må utvikles innenfor

121 Gunnarsson mfl. 2018, s. 38.

122 David R. Doublet, *Rettsvitenskap og fornuft*, Alma Mater Forlag 1995; Bernt og Doublet 1998.

123 Se f.eks. Morten Kinander, «Er det grunnlag for et normativt korrektiv til retten ut fra Eckhoffs rettsteori?» *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, vol. 113, nr. 1–2, 2000, s. 324–368.

124 Margaret Davies, *Law unlimited. Materialism, Pluralism, and Legal Theory*. Routledge 2017, s. 58 og 71.

125 Hanne Petersen, «Rettskultur og køn i forandring», i Svensson mfl. (red.) 2011, s. 350–385.

retten for å kunne svare til det hun kaller en ny opplysningstid, der slike verdier utfordres. Hun mener at det er behov for at både kjønnsforskning og rettsforskning på bredere front «bidrager till att utvikle en global etik og dialog i et samarbejde mellem køn og retskulturer».¹²⁶

Selv om retten, med sine institusjoner og kunnskapsbygging i form av blant annet rettsfilosofi, i dag er så godt om kjønnsnøytral, ble den formet i en sammenheng som i aller høyeste grad var kjønnnet. I den tiden da mye av det som retten oppviser i dag, ble bygget opp, ble kvinner og menn (og dessuten ulike grupper av menn) eksplisitt forskjellsbehandlet. Datidens teorier legitimerte kvinners særstilling ved hjelp av ulike forklaringer. At kvinner først var offentlige rettssubjekter et stykke inn på 1900-tallet, kunne forklares med at de ikke hadde deltatt som avtaleinngående parter i samfunnskontrakten. Av samme grunn kunne ikke kvinner inngå avtaler, annet enn i helt spesielle situasjoner.¹²⁷ Dagens rettsforståelse trenger ingen teorier som legitimerer kvinners særstilling. I stedet er betydningen av kjønn nedtonet, selv om det finnes unntak. Da kravene om lovgivning mot kjønnsdiskriminering hadde økt i Norden i 1970- og 80-årene, påpekte Anita Dahlberg, lektor og tidlig aktiv innenfor kvinnerett i Sverige, det på sett og vis paradoksale i at kjønn ble gjeninnført som et grunnleggende kriterium, men for det formål at kjønn ikke skal tillegges betydning.¹²⁸ I dag har vi stadig flere egenskaper hos mennesker som pekes ut som utsatt for diskriminering, og som det dermed er verdt å beskytte, samtidig som den gruppen som ikke har noen av disse egenskapene, og som dermed ikke anses som utsatt for diskriminering, blir stadig mindre. Hensikten med å beskytte visse grupper og individer mot diskriminering er god, men hvilke konsekvenser får det at visse egenskaper på forhånd antas å kunne føre til diskriminering?

Også bildet av rettssubjektet som abstrakt, altså uten egenskaper som kjønn, klasse, etnisitet og så videre, kritiseres. Grunnlaget for denne kritikken er ikke nødvendigvis basert på en oppfatning om at kvinner og menn er ulike i biologisk forstand, men på at rettssubjekter er konkrete

126 Petersen 2011, s. 380.

127 Nousiainen 1990; Svensson, *Genus och rätt*, 1997.

128 Anita Dahlberg, «Jämställdhetslagen som paradox och dekonstruktion», i Gudrun Nordborg (red.), *13 kvinnoperspektiv på rätten*, Iustus förlag 1995, s. 25.

vesener med spesifikke livsvilkår knyttet til blant annet kjønnstilhørighet.¹²⁹ Årsaken til at mange tidlige kvinnerettslige studier handlet om retten når det gjelder husarbeidende, barnefødende, yrkesarbeidende og studerende kvinners livssituasjon, var ikke at disse rollene var biologisk gitt. Det var at de var en realitet for mange kvinner, og at denne realiteten skiller gruppen kvinner fra gruppen menn, og at tidligere rettsfilosofiske studier hadde unngått spørsmålet om rettssubjektets situering,¹³⁰ det vil si at rettssubjektet er forankret i en bestemt praksis. Mange kvinnerettslige studier er viet til å synliggjøre at kjønnsnøytrale regler ofte er til fordel for menn og til ulempe for kvinner som gruppe, uten at loven uttrykkelig gjør forskjell på kvinner og menn. Når kjønnsnøytrale regler plasseres i en praksis som ikke er kjønnsnøytral, blir det tydelig at reglene snarere kan skjule at de er kjønns spesifikke og til ulempe for det ene kjønn. Med begreper som kjønnsblindhet eller åpne eller skjulte kjønns spesifikke regler kan slike fenomen fanges inn. Europakommisjonen bruker begrepet kjønns sensitivitet (*gender sensitivity*) som motsetning til kjønnsblindhet, når det gjelder «Policies and programmes that take into account the particularities pertaining to the lives of both women and men, while aiming to eliminate inequalities and promote gender equality, including an equal distribution of resources, therefore addressing and taking into account the gender dimension».¹³¹

12.4.2 Forestillingen om rettssubjektets autonomi eller relasjonalitet

Et kjønnsnøytralt eller kjønnsløst rettssubjekt henger sammen med forestillingen om rettssubjektet som et autonomt individ, et individ som står fritt til å ta sine egne beslutninger og styre sitt eget liv, uten å være underordnet andre. Forestillingen om mennesket som autonomt er et sentralt fundament i vår filosofiske og rettsvitenskapelige tradisjon.¹³² Denne

129 Pylkkänen 2009, s. 20.

130 Som nevnt ovenfor kommer begrepet *situert* fra Donna Haraway 1988, s. 575–599.

131 European Commission (1998), *100 Words for Equality: A Glossary of Terms on Equality between Women and Men*.

132 Denne forestillingens fundamentale karakter i amerikansk sammenheng adresseres av Martha Albertson Fineman i boken *The Autonomy Myth. A Theory of Dependency*, The New Press 2004.

forestillingen har sine røtter i Kants filosofi om at hvert enkelt menneske forutsettes å ha en autonom sfære der den frie viljen virker uten ytre påvirkning. Ifølge Kant er alle mennesker like og moralsk frie, og bør derfor få utvikle seg fritt.

Hvordan abstraksjonen om det autonome jeget kan forenes med staten, sivilsamfunnet og naturen, er en lang historie. En kortfattet måte å beskrive det på er at den frie viljen er fornuftig nok til å begrense seg og skille seg ut. Slik oppstår et selvdefinerende subjekt som forener privat-autonomien med de interesseavveiningene som må gjøres i en sammenlutning av menneskelig fellesskap. Fornuften er bindeleddet mellom det private og det allmenngyldige og utgjør grunnlaget for synet på rasjonalitet. Allmenngyldigheten må være forenlig med privatautonomien, som betyr at når alle individer er frie og likestilte, må likebehandling være et fundament for en sammenslutning av mennesker som staten.¹³³

Det autonome enkeltmenneske står sentralt i den liberale rettsstatlige ideologien som ideen om individuelle menneskerettigheter er basert på. De individuelle rettighetene gjelder opprinnelig i relasjon til staten, men det er også staten som garanterer at de opprettholdes. Under innflytelse av privatautonomiens rasjonalitet har formell likebehandling blitt en selvfølgelig grunnsetning som ikke trenger å bevises, et såkalt postulat, særlig innenfor den rettsstatlige tradisjonen, men også innenfor den velferdsstatlige. Formell likebehandling fremstår som en verdifri grunnsetning, men den forutsetter et rettssubjekt som er et offentlig, fritt, likestilt og kjønnsløst individ. Forestillingen om retten som rasjonell i betydningen fornuftig, upartisk og objektiv er således kjønnsnøytral. Denne kjønnsnøytraliteten er imidlertid et paradoks ettersom nettopp fiksjonen om det offentlige, frie og likestilte mennesket som et ideal eller et forbilde for et menneskesyn bunner i en liberal rettferdighetsteoretisk tradisjon som bare omfatter mennesker som tildeles en offentlig identitet.

Konsekvensen av at alle formelt sett skal behandles likt ut fra tanken om at alle har lik verdi, innebærer en usynliggjøring av at det mannlige kjønn lenge har vært det objektive og allmenngyldige i den rettslige

---

133 Bo Wennström, *Rättens individualisering: Mot en ny juridisk antropologi*, Uppsala universitet 2005.

normdannelsen. Kvinner gjøres i og av retten til «det annet kjønn», for å bruke Beauvoirs uttrykk. Kvinner gjøres til det subjektive og ikke-allmenngyldige. Når kvinner ikke passer inn i malen (for det abstrakte og autonome rettssubjektet), blir de definert som problemet.¹³⁴ Det den feministiske rettsfilosofien har bidratt med, er å flytte søkelyset til malen, som ensidig og som problematisk. Det autonome enkeltindividet, og dermed rettssubjektets autonomi, trekkes i tvil i stadig større grad.

Et syn på mennesket som i første rekke relasjonelt innebærer etter min mening at det drives av to motvirkende krefter: på den ene siden søker mennesket etter å inngå i relasjoner av forskjellige slag, og på den annen side strever det samtidig etter å skilles ut som individ. Denne dobbeltheten har i psykologien særlig blitt vektlagt for kvinner, men mitt syn er at dette gjelder alle mennesker, uansett kjønn, og at det er et av menneskets grunnvilkår.¹³⁵ Jennifer Nedelsky, professor i jus og statsvitenskap, mener på tilsvarende måte at den relasjonelle dimensjonen i den menneskelige erfaringen er sentral, og hun utvikler en generell teori som lar denne innsikten forme de begrepene og institusjonene som vi organiserer våre kollektive liv rundt, der retten er sentral.¹³⁶

Med dette som utgangspunkt «innebærer det at den relasjonen som rettssubjektet inngår i, er essensielle tolkningsdata for vurdering av så vel rettssubjektets status som de ulike hendelsene og intensjonene som danner faktagrunnlaget ved den rettslige prøvingen. Rettssubjektene inngår i en relasjon [...] belastet av en mengde forskjellige institusjonelle, metafysiske, historisk overførte forståelser som påvirker den individuelle handlemåten, og må derfor ved en rettslig prøving ikke betraktes som frittstående kategorier».¹³⁷ En hendelse må plasseres i sin sammenheng for at vi skal forstå og riktig kunne vurdere hva som har skjedd, og hvorfor. Rettens reduksjonistiske trekk, der kompliserte hendelsesforløp deles opp i avgrensbare fakta, og dens syn på rettssubjektet som autonomt med

---

134 Hirdman 1990.

135 Svensson, *Genus och rätt*, 1997.

136 Jennifer Nedelsky, *Law's Relations: A Relational Theory of Self, Autonomy, and Law*, Oxford University Press 2011.

137 Svensson, *Genus och rätt*, 1997.

en fri vilje, risikerer å få negative effekter for mennesker som handler ut fra en sammenheng der de ikke er totalt avgrenset fra andre.

Martha Albertson Fineman, politisk filosof og jusprofessor, mener at samfunnet bør organiseres ut fra at mennesker inngår i omsorgsrelasjoner, i stedet for ut fra idealer om selvforsørgelse og autonomi.¹³⁸ I nordisk sammenheng, der så vel velferdsstats- som likestillingsidealene er basert på at alle voksne individer skal kunne forsørge seg selv og stå fritt til å velge om de vil gå ut av en relasjon, kan dette synes provoserende, men denne tanken har også vært fremført i nordisk rettsvitenskap.¹³⁹ Anu Pylkkänen, Kirsten Ketscher og Hege Brækhus, professor i rettsvitenskap, er noen eksempler på forskere som har fremhevet behovet for å gå ut fra at mennesket er relasjonelt og inngår i ulike typer omsorgsrelasjoner.¹⁴⁰ Også i norsk diskrimineringsrettslig teori anlegges et relasjonelt perspektiv på diskrimineringsrettens subjekt.¹⁴¹ Det som synes å være en motsetning mellom autonomi og relasjonelitet, er imidlertid en spesifikk forståelse av individualiteten, nemlig en liberal sådan. I likhet med Nedelsky mener jeg at utgangspunktet for retten og samfunnets institusjoner må være menneskers relasjonelitet, og at nettopp derfor bør muligheten til selvstendighet og autonomi sikres, slik at ingen tvinges til å bli værende i en relasjon som er negativ for ham eller henne. Med begrepet relasjonell autonomi mener Nedelsky at autonomi kan realiseres gjennom og ikke til tross for andre menneskers innvirkning. Dette er en omskrivning av det liberale autonomibegrepet, som blant annet er forankret i den levde erfaringen med vennskapets styrkende nærhet.¹⁴²

---

138 Martha Albertson Fineman, «Vulnerability and Inevitable Inequality», *Oslo Law Review*, vol. 4, nr. 3, 2017, s. 133–149; Fineman 2004.

139 Se Vibeke Blaker Strand og Ingunn Ik Dahl, «Responding to Disadvantage and Inequality through Law», *Oslo Law Review*, vol. 4, nr. 3, 2017, s. 124–132.

140 Brækhus 2011; Kirsten Ketscher, «Relationsret – en ny rettsvitenskapelig optik? Fra ægteskabs- og familieret mod en inkluderende relationsret», *Retfærd*, vol. 35, nr. 136, 2012, s. 81–98; Pylkkänen 2011.

141 Hellum 2021; Ik Dahl, «Før ble de absorbert av storfamilien ...», 2019.

142 Nedelsky 2011.

12.5 Oppsummering

Feministisk rettsfilosofi har sammen med andre kritiske teorier bidratt til å utvide faget rettsfilosofi ved å stille andre og flere spørsmål enn det tidligere rettsfilosofiske posisjoner har gjort, og ved å utfordre visse grunnleggende antakelser, for eksempel om rettssubjektets natur og om retten som et lukket system, men også om de grensene som er satt for hva som omfattes av faget rettsfilosofi. Den feministiske rettsfilosofien søker ikke etter abstrakte definisjoner av retten og dens begreper, men strever etter å løse opp skillet mellom teori og praksis. Den ligger dermed ofte nært det som pleier å kalles anvendt rettsfilosofi, der teoretiske perspektiver brukes på spesifikke rettsområder eller rettslige spørsmål, og retts sosiologi, der konsekvensene av en viss rettslig konstruksjon studeres. Dessuten har synet på den nære koblingen mellom teori og praksis synliggjort at påvirkning også skjer i motsatt retning, slik at rettsfilosofien påvirkes av praksis. Nye begreper er utviklet for å forstå og forklare hvordan retten er formet, ut fra et bestemt perspektiv. Interaksjonen er fortsatt viktig for at feministisk rettsfilosofi skal fortsette å være et dynamisk kunnskapsfelt som utvikler seg i takt med, eller til og med forut for, sin samtid.

Litteratur

- Bentzon, Agnete Weis mfl. *Pursuing Grounded Theory in Law. South-North Experiences in Developing Women's Law*. Mond Books, 1998.
- Bernt, Jan Fridthjof og David R. Doublet. «Norsk rettsteori mellom rettspositivisme og ny-normativisme». I *Retlig Polycentri*. Peter Blume og Hanne Petersen red., Akademisk Forlag, 1993, s. 115–147.
- Bernt, Jan Fridthjof og David R. Doublet. *Vitenskapsfilosofi for jurister – en innføring*. Fagbokforlaget, 1998.
- Björling, Erik og Eva-Maria Svensson. «The Role of Legal Theory in Legal Education: A Reflection on Professional and Academic Ideals in Nordic Legal Education». *Nordic Journal on Law and Society (NJOLAS)* vol. 4, nr. 3 (2021) s. 1–31.
- Bladini, Moa. *I objektivitetens sken – en kritisk granskning av objektivitetsideal, objektivitetsanspråk och legitimeringsstrategier i diskurser om dömande i brottmål*. Makadam, 2013.
- Bottomley, Anne. «Theory is a Process not an End: A Feminist Approach to the Practice of Theory». I *Feminist Perspectives on Law & Theory*. Janice Richardson og Ralph Sandland red., Cavendish Publishing, 2000, s. 25–51.

- Bratholm, Anders, Torkel Opsahl og Magnus Aarbakke (red.). *Samfunn, rett, rettferdighet: Festskrift til Torstein Eckhoffs 70-årsdag*. Tano, 1986.
- Brækhus, Hege. «Diskriminering i private og personlige relasjoner». I *På vei. Kjønn og rett i Norden*. Eva-Maria Svensson mfl. red., Makadam, 2011, s. 248–272.
- Brännström, Leila. *Förrättsligande. En studie av rättens risker och möjligheter med fokus på patientens ställning*. Bokbox Förlag, 2009.
- Burman, Monica. *Straffrätt och mäns våld mot kvinnor. Om straffrättens förmåga att producera jämställdhet*. Iustus Förlag, 2007.
- Burman, Monica og Åsa Gunnarsson (red.). *Familjeföreställningar. Om familjens betydelse inom juridik, ekonomi och forskning*. Iustus Förlag, 2001.
- Conaghan, Joanne. «Reassessing the Feminist Theoretical Project in Law». *Journal of Law and Society* vol. 27, nr. 3 (2000) s. 351–385.
- Crenshaw, Kimberlé. «Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics». *University of Chicago Legal Forum* nr. 1, artikkel 8 (1989).
- Dahl, Tove Stang (red.). *Kvinnerett I*. Universitetsforlaget, 1985.
- Dahl, Tove Stang (red.). *Kvinnerett II*. Universitetsforlaget, 1985.
- Dahlberg, Anita. «Jämställdhetslagen som paradox och dekonstruktion». I *13 kvinnoperspektiv på rätten*. Gudrun Nordborg red., Iustus förlag, 1995.
- Dahlberg, Anita, Gudrun Nordborg og Elvy Wicklund. *Kvinnors rätt*. Tidens förlag, 1990.
- Davies, Margaret. *Asking the law question*. 4. utgave. Thomson Reuters, 2017.
- Davies, Margaret. *Law unlimited. Materialism, Pluralism, and Legal Theory*. Routledge, 2017.
- Davies, Margaret. «Notes Towards an Optimistic Feminism: A Long View». I *Exploiting the Limits of Law: Swedish Feminism and the Challenge to Pessimism*. Åsa Gunnarsson, Eva-Maria Svensson og Margaret Davies red., Ashgate, 2007, s. 213–229.
- de los Reyes, Paulina og Diana Mulinari. *Interseksjonalitet, Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*. Liber, 2005.
- Doublet, David R. *Rett, vitenskap og fornuft*. Alma Mater Forlag, 1995.
- Eckhoff, Torstein. «Rett og rettferdighet». *Tidsskrift for Rettsvitenskap* vol. 102, nr. 1 (1989) s. 1–12.
- Eduards, Maud Landby mfl. «Från redaktionen». *Kvinnovetenskaplig tidskrift* årg. 11, nr. 3 (1990) s. 1–3.
- Eng, Svein. *Rettsfilosofi*. Universitetsforlaget, 2007.
- Engelstad, Fredrik og Mari Teigen (red.). *Firms, Boards and Gender Quotas: Comparative Perspectives*. Emerald Publishing Limited, 2012.
- Eriksen, Christoffer C. *Kritikk. Konfrontasjoner med rett og makt*. Universitetsforlaget, 2016.

- Eriksson, Susanna. «Masculinities, Violence and Self-Defence in Swedish Supreme Court Cases». *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtsprechung* nr. 3 (2014) s. 312–327.
- European Commission. *100 Words for Equality: A Glossary of Terms on Equality between Women and Men*. European Commission, 1998.
- Fastvold, Marianne. *Fødsels- og omsorgsrett for foreldre. Juss og verdier ved svangerskap, fødsel og omsorg*. Grødahl og Dreyer, 1990.
- Fineman, Martha Albertson. *The Autonomy Myth. A Theory of Dependency*. The New Press, 2004.
- Fineman, Martha Albertson. «Vulnerability and Inevitable Inequality». *Oslo Law Review* vol. 4, nr. 3 (2017) s. 133–149.
- Fjortoft, Kjersti. «Martha Nussbaums rettferdighetsteori». I *Rettferdighet*. Beatrice Halsaa og Anne Hellum red., Universitetsforlaget, 2010.
- Fransson, Susanne. *Lönediskriminering. En arbetsrättslig studie av könsdiskriminerande löneskillnader och konflikten mellan kollektivavtal och lag*. Iustus Förlag, 2000.
- Gavanas, Anna og Catharina Calleman (red.). *Rena hem på smutsiga villkor? Hushållstjänster, migration och globalisering*. Makadam, 2013.
- Gilligan, Carol. *Med kvinnors röst: Psykologisk teori og kvinnors utveckling*. Prisma, 2001.
- Grahn-Farley, Maria. «Critical Race Theory sett genom tre rättsfall». I *Juridisk metodlära*. Maria Nääv og Mauro Zamboni red., Studentlitteratur, 2018, s. 317–348.
- Grbich, Judith. «The Body in Legal Theory». *University of Tasmania Law Review* vol. 11 (1992) s. 26–58.
- Gunnarsson, Åsa (red.). *Tracing the Women-Friendly Welfare State. Gendered Politics of Everyday Life in Sweden*. Makadam, 2013.
- Gunnarsson, Åsa og Eva-Maria Svensson. *Genusrättsvetenskap*. Studentlitteratur, 2009.
- Gunnarsson, Åsa mfl. *Genusrättsvetenskap*. Studentlitteratur, 2018.
- Gustafsson, Håkan. *Rättens polyvalens: en rättsvetenskaplig studie av sociala rättigheter og rättssäkerhet*. Lunds universitet, Sociologiska institutionen, 2002.
- Hammerslev, Ole og Henrik Palmer Olsen (red.). *Retsfilosofi. Centrale tekster og temaer*. 2. utgave. Hans Reitzels Forlag, 2019.
- Haraway, Donna. «Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective». *Feminist Studies* vol. 14, nr. 3 (1988) s. 575–599.
- Held, Virginia. *The Ethics of Care: Personal, Political, and Global*. Oxford University Press, 2005.
- Hellum, Anne. «Den globale likestillingsnormen». I *På vei. Kjønn og rett i Norden*. Eva-Maria Svensson mfl. red., Makadam, 2011, s. 24–50.
- Hellum, Anne. «Kvinnerettslige utviklingslinjer: Forståelser av kvinner, kjønn og rett – nedenfra og ovenfra». *Tidsskrift for kjønnsforskning* vol. 36, nr. 2 (2012) s. 131–148.

- Hellum, Anne. «Hvem er likestillings- og diskrimineringsrettens subjekt? Om kjønn som diskrimineringsgrunnlag». I *Livsfellesskap – Rettsfellesskap: Festskrift til Tove Sverdrup 70 år*. John Asland mfl. red., Gyldendal, 2021, s. 250–263.
- Hellum, Anne og Henriette Sinding Aasen (red.). *Women's Human Rights. CEDAW in International. Regional and National Law*. Cambridge University Press, 2013.
- Hellum, Anne og Julia Köhler-Olsen (red.). *Like rettigheter og ulike liv – rettslig kompleksitet i kvinne-, barne- og innvandrerperspektiv*. Gyldendal, 2016.
- Hernes, Helga. *Welfare State and Woman Power. Essays in State Feminism*. Norwegian University Press, 1987.
- Hirdman, Yvonne. «Genussystemet». I *SOU 1990:44 Demokrati och makt i Sverige, Maktutredningens huvudrapport*, 1990.
- Hirdman, Yvonne. «Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning». *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr. 3 (1988) s. 49–63.
- Ikdahl, Ingunn. «'Før ble de absorbert av storfamilien ...' Individuer og relasjoner i folketrygdlovens etterlatteytelser». I *Dette brenner jeg for! Festskrift til Hege Brækhus 70 år*. Trude Haugli mfl. red., Fagbokforlaget, 2019, s. 161–181.
- Ikdahl, Ingunn. «Om kvinnerett og kjønnsperspektiv». I *Juridisk metode og tenkemåte*. Alf Petter Høgberg og Jørn Øyrehagen Sunde red., Universitetsforlaget, 2019, s. 659–682.
- Jørgensen, Stine. «Feministisk retsteori». I *Retsfilosofi. Centrale tekster og temaer*. Ole Hammerslev og Henrik Palmer Olsen red., 2. utgave, Hans Reitzels Forlag, 2019, s. 709–732.
- Ketscher, Kirsten. «Flere slags socialret». I *Retlig Polycentri*. Peter Blume og Hanne Petersen red., Akademisk Forlag, 1993, s. 367–378.
- Ketscher, Kirsten. «Mod en argumentativ ret». *Jussens venner* nr. 5–6 (2000) s. 272–287.
- Ketscher, Kirsten. «Relationsret – en ny retsvidenskabelig optik? Fra ægteskabs- og familieret mod en inkluderende relationsret». *Retfærd* vol. 35, nr. 136 (2012) s. 81–98.
- Kinander, Morten. «Er det grunnlag for et normativt korrektiv til retten ut fra Eckhoffs rettsteori?». *Tidsskrift for Rettsvitenskap* vol. 113, nr. 1–2 (2000) s. 324–368.
- Käll, Jannice. *Converging Human and Digital Bodies. Posthumanism, Property, Law*. Juridiska institutionens skriftserie, Göteborgs universitet, 2017.
- Lindahl, Björn. «Så ska jämställdheten öka i Norge». *Arbeidsliv i Norden* (2012). <http://www.arbeidslivinorden.org/nyheter/nyheter-2012/article.2012-10-08.5000271218>. Lundström, Karin. *Jämlikhet mellan kvinnor och män i EG-rätten: en feministisk analys*. Iustus Förlag, 1999.
- MacKinnon, Catharine. «Plädering för en feministisk rättsfilosofi». *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* nr. 1 (1991) s. 16–26.
- Martinsson, Lena, Gabriele Griffin og Katarina Giritli Nygren (red.). *Challenging the Myth of Gender Equality in Sweden*. Policy Press, 2016.

- Mæhle, Synne Sæther. *Grenser for rettsanvendelsesskjønn: Om rettslig legitimitet i et spenningsfelt mellom flertallsmakt og rettighetsvern*. Gyldendal Akademisk, 2005.
- Naffine, Ngairé og Rosemary Owens. *Sexing the Subject of Law*. Sweet & Maxwell, 1997.
- Nordisk ministerråd. *Nordiskt samarbetsprogram för jämställdhet 2019–2022*. Nordiska ministerrådet, 2019. <https://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:1283597/FULLTEXT01.pdf>.
- Nedelsky, Jennifer. *Law's Relations: A Relational Theory of Self, Autonomy, and Law*. Oxford University Press, 2011.
- Niemi-Kiesiläinen, Johanna. «The Reforms of Sex Crime Law and the Gender-Neutral Subject». I *Nordic Equality at the Crossroads. Feminist Legal Studies Coping with Difference*. Eva-Maria Svensson, Anu Pylkkänen og Johanna Niemi-Kiesiläinen red., Ashgate Publishing, 2004.
- NOU 2003: 19 *Makt og demokrati*.
- Nousiainen, Kevät. «Den universellt fria kvinnan?». *Retfærd* nr. 49 (1990) s. 4–19.
- Nousiainen, Kevät mfl. (red.). *Responsible selves. Women in the Nordic Legal Culture*. Ashgate Publishing, 2001.
- Nussbaum, Martha C. *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. Cambridge University Press, 2000.
- Okin, Susan Moller. *Justice, Gender and the Family*. Basic Books, 1989.
- Peczenik, Aleksander. *Vad är rätt? Om demokrati, rättssäkerhet, etik och juridisk argumentation*. Norstedts Juridik, 1995.
- Petersen, Hanne. *Informel ret på kvindearbejdspladser. En retsteoretisk og empirisk analyse*. Akademisk Forlag, København, 1991.
- Petersen, Hanne. «Retskultur og køn i forandring». I *På vei. Kjønn og rett i Norden*. Eva-Maria Svensson mfl. red., Makadam, 2011, s. 350–385.
- Pylkkänen, Anu. «Regleringen av nära relationer – en fråga om sexualitet eller omsorg?». I *På vei. Kjønn og rett i Norden*. Eva-Maria Svensson mfl. red., Makadam, 2011, s. 230–247.
- Pylkkänen, Anu. *Trapped in Equality. Women as Legal Persons in the Modernisation of Finnish Law*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura/Finnish Literature Society, 2009.
- Rawls, John. *A Theory of Justice*. Harvard University Press, 1971.
- Regjeringen. *Regjeringens likestillingspolitiske redegjørelse 2020: Kultur- og likestillingsministerens redegjørelse for Stortinget, 28.04.2020*. <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/likestillingspolitisk-redegjorelse-2020/id2700156/>.
- Ross, Alf. *Om ret og retferdighet*. Gyldendal, 2013 [1953].
- Sand, Inger Johanne. *Rett, samfunn og legitimitet*. Universitetsforlaget, 2019.
- Schömer, Eva. *Konstruktion av genus i rätten och samhället; en tvärvetenskaplig studie av svenska kvinnors rätt till jämställdhet i ett formellt jämlikt rättssystem*. Iustus förlag, 1999.

- Skjeie, Hege. *Den politiske betydningen av kjønn. En studie av norsk topp-politikk*. Institutt for Samfunnsforskning, Universitetet i Oslo, 1992.
- Smart, Carol. *Feminism and the power of law*. Routledge, 1989.
- Stensöta, Helena Olofsdotter. «Spelar jämställda riksdagsmän någon roll?». *SNS analys* nr. 37. juni (2016).
- Strand, Vibeke Blaker og Anne Hellum. «Solberg-regjeringens forslag til reformer på diskrimineringsfeltet: Uniformering, individualisering, privatisering og avrettsliggjøring». *Kritisk Juss* vol. 43, nr. 1 (2017).
- Strand, Vibeke Blaker og Ingunn Ikdahl. «Responding to Disadvantage and Inequality through Law». *Oslo Law Review* vol. 4, nr. 3 (2017) s. 124–132.
- Svedberg, Wanna. *Ett (o)jämställt transportsystem i gränslandet mellan politik och rätt*. Bokbox Förlag, 2013.
- Svensson, Eva-Maria. «Avskiljandets logik – en nödvändighet och en begränsning». I *Rätt i förändring. Om kristendenser i svensk rätt*. Håkan Hydén og Alf Thoor red., Sociologiska institutionen, Lunds universitet, 1997, s. 95–103.
- Svensson, Eva-Maria. «De lege interpretata – om behovet av metodologisk reflektion». *Juridisk publikation Jubileumsnummer (2014)*, s. 211–226.
- Svensson, Eva-Maria. «Formering och transformering av ett kunskapsfält». I Eva-Maria Svensson mfl. red., *På vei. Kjønn og rett i Norden*, Makadam, 2011, s. 437–467.
- Svensson, Eva-Maria. *Genus och rätt. En problematisering av föreställningen om rätten*. Iustus förlag, 1997.
- Svensson, Eva-Maria. «Genusrättsvetenskap och juridiska metoder». I *Juridisk metodlära*. Maria Nääv og Mauro Zamboni red., Studentlitteratur, 2018, s. 275–316.
- Sverdrup, Tone. «Passer avtalemodellen til livsfellesskapets logikk?». I *Velferd og rettferd. Festskrift til Asbjørn Kjønstad 70 år*. Aslak Syse mfl. red., Gyldendal Juridisk, 2013, s. 575–601.
- Sverdrup, Tone. «Å skulle seg til penger – eller gifte seg til fattigdom?». I *Dette brenner jeg for! Festskrift til Hege Brækhus 70 år*. Trude Haugli mfl. red., Fagbokforlaget, 2019, s. 467–481.
- Wennberg, Lena. *Social security for solo mothers in Swedish and EU law: on the constructions of normality and the boundaries of social citizenship*. Umeå universitet, 2008.
- Wennström, Bo. *Rättens individualisering: Mot en ny juridisk antropologi*. Uppsala universitet, 2005.
- Westerhäll-Gisselsson, Lotta. *Kvinnor och rätt. Översikt över de viktigare sambanden mellom kvinnokön och rättsregler*. Publica, 1979.
- Young, Iris Marion. *Att kasta tjejkast. Texter om feminism och rättvisa*. Atlas, 2000.
- Aasen, Henriette Sinding mfl. (red.). *Juridification and Social Citizenship in the Welfare State*. Edward Elgar, 2014.